

Історія України

7

УДК 94(477)(075.3)
І-90

Авторський колектив:
Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук,
Марія Крижановська, Ігор Бурнейко

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25. 03. 2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Хлібовська Г. М.

I-90 Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти /
Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. Є. Крижановська, І. О. Бурнейко. —
Тернопіль : Астон, 2020. — 176 с. : іл.
ISBN 978-966-308-778-8

Підручник з історії України для 7 класу містить навчальний матеріал курсу, хронологічно обмежений V–XV століттями, відповідно до чинної програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Завдання для учнів/учениць, а також способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику передбачають можливість індивідуального підходу до організації навчального процесу на уроці. Звернуто увагу на синхронізацію вивчення тем із всесвітньої історії та історії України з метою визначення взаємовпливу народів і цивілізацій цієї доби, розуміння учнями/ученицями значущості внеску Середньовіччя, зокрема й українського, у світову економічну, політичну і культурну спадщину. Залежно від специфіки теми повноцінними джерелами знань, поруч із базовим авторським текстом, служать уривки з першоджерел, схеми й картосхеми, діаграми, окремі зображення. В підручнику до кожного параграфу подано завдання для актуалізації опорних знань. До кожного розділу розроблено практичну роботу за однією з тем, передбачених програмою. Методичний апарат підручника враховує можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, спрямований на полегшення організації взаємодії вчителя/вчительки та учнів/учениць на уроці й на підвищення ефективності самостійної роботи учнів з підручником.

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-778-8

© Хлібовська Г. М., Наумчук О. В.,
Крижановська М. Є., Бурнейко І. О., 2020.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2020.

ЗМІСТ

Розділ 1. Виникнення та становлення Русі-України

§ 1. Розселення слов'янських племен на території України.....	8
§ 2. Утворення Русі-України.....	13
§ 3. Русь-Україна за правління перших князів.....	20
§ 4. <i>Практична робота № 1.</i> Тема. Князь Святослав Ігорович	27
Узагальнення за розділом: «Виникнення та становлення Русі-України»	31

Розділ 2. Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 5. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого. Впровадження християнства.....	35
§ 6. Русь-Україна (Київська держава) за Ярослава Мудрого.....	41
§ 7. Суспільний устрій. Влада князя. Повсякденне життя.....	48
§ 8. Господарське життя населення Русі-України в X–XI століттях. Причини появи міст	54
§ 9. Культура Русі-України в X – першій половині XI століття.....	60
§ 10. <i>Практична робота № 2.</i> Тема. «Руська правда» — історичне джерело про правове становище різних верств населення Русі-України	67
Узагальнення за розділом: «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.»	70

Розділ 3. Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 11. Русь-Україна за нащадків Ярослава Мудрого.....	74
§ 12. Причини політичного дроблення. Політичне і соціально- економічне життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств у середині XII – першій половині XIII століття	80
§ 13. Галицьке і Волинське князівства у XII столітті.....	86
§ 14. Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII століття.....	91
§ 15. Кочові народи степів України X–XIII століть. Крим у складі Візантійської імперії.....	96
§ 16. <i>Практична робота № 3.</i> Тема. Князь Володимир Мономах	101
Узагальнення за розділом: «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.»	104

Розділ 4. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 17. Галицько-Волинське князівство: від утворення до походу монголів на Русь	108
§ 18. Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді).....	113
§ 19. Галицько-Волинська держава за правління короля Данила та його наступників	119
§ 20. Культура Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV століття	127
§ 21. <i>Практична робота № 4.</i> Тема. Князь Данило Романович (Галицький), король Данило.....	132
Узагальнення за розділом: «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)».....	135

Розділ 5. Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 22. Інкорпорація руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського	139
§ 23. Русько-українські землі у складі Польського та Угорського королівств, Молдовського та Московського князівств.....	145
§ 24. Держава Феодоро. Кримське ханство.....	150
§ 25. Суспільне і господарське життя на теренах Русі-України в XIV–XV століттях	155
§ 26. Культура русько-українських земель XIV–XV століть	161
§ 27. <i>Практична робота № 5.</i> Тема. Князь Костянтин Іванович Острозький.....	167
Узагальнення за розділом: «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство»	170
Узагальнення до курсу: «Історія Русі-України в контексті епохи Середньовіччя»	173

Хронологічна таблиця.....форзац

Рекомендована література

Шановні семикласниці й семикласники!

Вивчати історію, знати історію свого народу, своєї країни повинна кожна мисляча людина. У шостому класі ви ознайомились із виникненням людської цивілізації та її розвитком у Стародавній час. У цьому підручнику ви продовжите мандрівку — в добу середньовічної історії України. Нехай у ній вам допоможуть ваші ровесники — Марічка та Ігор. Користуватися підручником вам буде зручніше, коли ознайомитеся з тим, що означають спеціальні позначки — **пiктограми**.

На початку роботи з новим матеріалом ми пропонуємо згадати, що ви вивчали раніше.

Згадайте...

Як ви розумієте...

Чи пам'ятаєте ви, що...

Такими стрілками позначені питання, які є після закінчення кожного підпункту параграфа, до кожного абзацу.

Відповівши на них, ви краще зможете запам'ятати поняття, дати та іншу історичну інформацію.

Рубрика «Детальніше про...» конкретизує ваші знання про окремі історичні події.

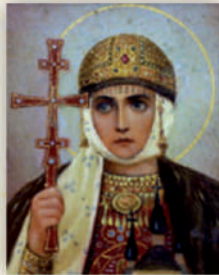
Відлуння минулого.

Відчуті дух епохи допоможуть вам джерела, вміщені в рубриці «Відлуння минулого».

ЖИТТЕТЕКА

К
н
я
г
и
н
я

О
л
ь
г
а

Рубрика «Життєтека» ознайомить вас із біографіями видатних історичних осіб того часу.

Ця рубрика допоможе вам зорієнтуватися, які події відбувались одночасно на теренах України та у світі.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

**в Києві після смерті княгині Ольги
повноправним правителем став
Святослав**

у світі

**в Константинополі імператором
став Іоанн I Цимісхій**

У рубриці «Підсумуйте свої знання» ви зможете перевірити, як засвоїли матеріал параграфу, повторити дати, відповісти на запитання, розв'язати ребуси. Ви також зможете застосувати свої знання при виконанні запропонованих творчих завдань.

У тексті підручника вам трапляються слова, виділені **жирним шрифтом**, наприклад «**Руське королівство**», «**інкорпорація**». Їх потрібно запам'ятати і вміти пояснити.

Виконати завдання, запропоновані в рубриці «**Узагальнення за розділом**», ви зможете за допомогою підручника або гаджета, скориставшись QR-кодом. Також ви маєте можливість перевірити свої знання, зайшовши за посиланням.

**Узагальнення за розділом:
«Виникнення та становлення Русі-України»**

Зупинка 6.

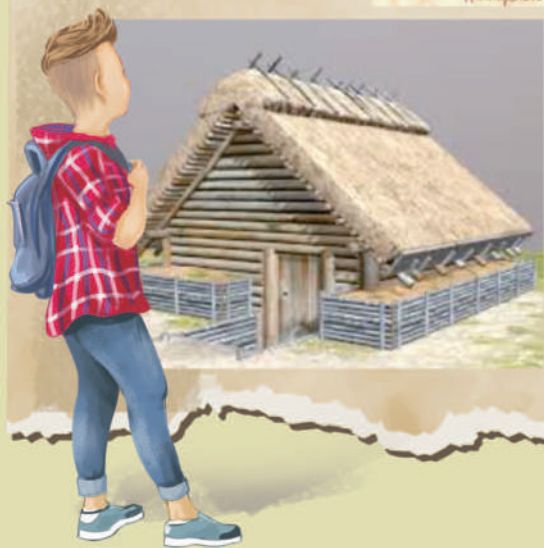
Знайдіть на карті «**Русь-Україна за княжіння Олега, Ігоря, Ольги**» (с. 19) торговельний шлях «із варягів у греки». Поміркуйте, чому він так названий. Як цей торговельний шлях впливав на розвиток Русі-України?

Сподіваємося, що мандрівка в часі і просторі середньовічною Україною буде для вас цікавою і змістовною.

З повагою — авторський колектив

Розділ 1.

Виникнення та становлення Русі-України

§1

Розселення слов'янських племен на території України

Згадайте, які вірування називають язичницькими.

Як ви розумієте значення словосполучення «відтворювальне господарство»?

Чи пам'ятаєте ви, що венеди, анти та склавини — античні назви слов'ян?

1. Велике розселення слов'ян.

Слов'яни — загальна назва споріднених племен, що здавна жили у лісовій та лісостеповій зонах Центральної, Південної, Східної Європи. **Плем'я** — група людей зі спільними походженням, мовою, звичаями та віруваннями.

Під час Великого переселення народів слов'янські племена також почали активно заселяти нові землі. Отож, у **V–VII століттях** відбулося **Велике розселення слов'ян**. Життя в різних природних умовах, поруч із представниками різних племен і культур, додавало все більше відмінностей слов'янським племенам. Так сформувалися три їхні великі групи: **східні, західні та південні слов'яни**. Сучасні українці, білоруси, росіяни є нащадками східних слов'ян.

У ті далекі часи найбільш споріднені племена утворювали великі об'єднання — племінні союзи. **Поляни, сіверяни, деревляни, хорвати, уличі, тиверці, волиняни** — східнослов'янські племінні союзи, що внаслідок Великого розселення слов'ян обжили землі на території сучасної України.

1. Кого називали слов'янами?

2. Коли проходило Велике розселення слов'ян? За допомогою ілюстрованої підказки розкажіть про цю подію.

3. Які слов'янські племінні союзи розселилися на території сучасної України?

1. Укажіть на карті назви східнослов'янських племен.
2. Зазначте напрямки їхнього розселення.
3. Назвіть сусідів східнослов'янських племен.

Візуалізація минулого.

Із літопису «Повість минулих літ» про розселення слов'ян

«Так само й ті ж слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами».

1. Зазначте на карті назви племен, згадані в літописі «Повість минулих літ».
2. Які з цих племен були предками українців?

2. Зміна організації влади у східних слов'ян та їхні поселення.

У ході Великого розселення слов'ян змінювалося не лише місце їхнього проживання, але й організація влади. **Князі**, котрих спочатку обирали для того, щоб очолити військо, яке складалося з усіх дорослих чоловіків племені, під час вдалих походів накопичували великі статки, а також здобували шану і повагу. Частину свого багатства вони витрачали на те, щоб постійно утримувати біля себе **дружину** — загін із досвідчених і хоробрих воїнів. Усе це разом дозволило князям зберігати за собою владу, а згодом навіть передавати її у спадок своїм дітям. Натомість вплив старійшин і віча (народних зборів) поступово зменшувався.

*Поселення давніх слов'ян.
Реконструкція*

Тепле і в міру зволене літо, морозяна сніжна зима, багато великих і малих рік, повних риби; на Поліссі — розлогі ліси з великою кількістю дичини, а в лісостепу — родючі ґрунти. Такими були **природно-кліматичні умови**, в яких проживали предки українців. Селилися слов'яни поблизу рік або озер на природних підвищеннях. Їхні поселення були невеликими — мали лише 15–20 жител, але на відстані від 500 м до 3 км було ще кілька таких поселень. Потім тягнулися ліси, а далі — знову група з кількох поселень. Лише найбільші поселення — центри племінних союзів — мали

захисні укріплення: стіни, або частоколи, вали, рови тощо. Такі поселення називали **городищами**. В городищі жив князь із дружиною.

Житло давніх слов'ян.
Реконструкція

Більшість східних слов'ян мешкали у напівземлянках — дерев'яних будинках площею 10–20 кв. м, частково заглиблених у землю, а інколи і зверху засипаних землею. Всередині напівземлянки знаходилася невелика піч без комина і лавки. У такій будівлі було тепло взимку і прохолодно літом. Погано було тільки те, що дим із печі надвір виходив через двері. Натомість князі мешкали у більш просторих наземних дерев'яних будинках.

1. Хто такі дружинники? Навіщо князі утримували дружинників?
2. У яких природно-кліматичних умовах проживали слов'яни?
3. Розкажіть про помешкання слов'ян.

Відишия минулого.

Із твору візантійського імператора Маврикія Стратега «Стратегікон» про життя і побут слов'ян

«Племена слов'ян живуть вільно і не дають нікому себе підкорити. Вони досить витривалі, переносять легко і спеку, і холод, і дощ. Живуть серед лісів, рік, боліт і важких для переходу озер...».

1. Що зі згаданого допомагало слов'янам відстоювати свою волю?

3. Господарство та вірування східних слов'ян — предків українців.

Щоб забезпечити свої потреби, наші предки займалися найрізноманітнішими справами. Найбільше — **хліборобством**. Вирощені зерна пшениці і жита мололи (розтирали на муку) жорнами (спеціальними кам'яними плитами), а вже з муки випікали хліб або різні паляниці. Із зерна проса (пшоно) та ячменю (перловки) варили каші, а щоб страви були смачнішими, вирощували і вживали в їжу часник, цибулю, редьку, ріпу та горох. М'ясо та шкури тварин отримували або завдяки **полюванню**, або **осілому тваринництву**, коли вдома в загорожах чи невеликих хлівцях вирощували й утримували свиней, корів, кіз, овець. Завдяки **рибальству** готували страви з риби. Особливе місце в господарстві слов'ян займали **бортництво** (давнє бджільництво), яке давало цінні мед, віск та прополіс, і **полювання** на куниць та інших звірів із дорогоцінним хутром. Усі ці товари дуже цінувалися у Візантійській імперії та інших країнах. Тож слов'яни вигідно ними торгували.

Улюбленим конструкційним матеріалом східних слов'ян була деревина. Із неї робили майже все: будинки і хатне начиння, елементи інструментів і зброї, посуд, укріплення, човни, сани тощо. Обробкою деревини займалися **теслі** та **столяри**. Окрім того, слов'янські ремісники обробляли камінь, шкіру, кістку, з льону і конопель ткали, а із вовни (овечої шерсті) пряли тканини, **гончарі** виготовляли простий ліплений керамічний посуд. Особливою повагою користувалися **ковалі** — ремісники, які в кузнях із заліза та інших металів виготовляли якісну зброю, а також інші металеві вироби.

Вірили слов'яни в потойбічне життя, обожнювали сили природи, поклонялися багатьом божествам, тобто були **язичниками**. Важливе місце в язичницькому культурі посідали божества, пов'язані з господарством: Даждбог — бог Сонця, Перун — бог грому, Сварог — бог неба, Стрибог — бог вітру, Род — бог природи та землеробства, Велес — бог худоби та інші. Слов'яни поклонялися ідолам у відкритих святилищах — **капищах**. Зазвичай кожне плем'я мало своє божество, одним із найвідоміших є **збруцький ідол**, віднайдений археологами у XIX столітті.

Збруцький ідол.
Світлина

1. Назвіть основні заняття слов'ян.
2. Якими ремеслами володіли слов'яни?
3. Кому поклонялися слов'яни?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

в Європі

у Східній Європі почалося розселення слов'ян

у Західній Європі утворилася Франкська держава

Пісочкуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дату та подію, пов'язану з нею, олівцями (ручками) трьох кольорів: – V–VII століття — Велике розселення слов'ян.
2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Коли в IV столітті германські, іранські, тюркські племена почали захоплювати і переселятися на територію Римської імперії, вони спричинили рух слов'янських племен, які розселилися на південь, захід і схід. Велике переселення народів закінчилося в тому ж столітті, що й розселення слов'ян. Скільки століть тривало Велике переселення народів?

4. Уявіть, що ви опинилися в VII столітті й потрапили до давньослов'янського поселення. Опишіть один день з життя слов'ян, яким ви його побачили.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§2

Утворення Русі-України

Згадайте, яким богам поклонялися давні слов'яни.

Як ви розумієте значення словосполучення «розселення давніх слов'ян»?

Чи пам'ятаєте ви, що князем у слов'ян називали очільника військової дружини?

1. Сусіди східних слов'ян.

На південь і на схід від земель, якими володіли наші предки, простягалися безкраї степи. В них здавна випасали череди худоби кочовики-скотарі. Вони створювали могутні військові об'єднання і були серйозною загрозою для східних слов'ян. Із VII століття найближчими кочовими сусідами наших предків були **тюркомовні булгари**, які утворили міжплемінний союз — **Велику Булгарію**. У VIII столітті майже всі їхні землі відібрала могутня держава хозар — **Хозарський каганат**. Хозари панували у причорноморських степах до X століття і змушували слов'янські племінні союзи полян та сіверян виплачувати данину.

Далеко за степами, горами та широким морем розташувалася заможна могутня спадкоємиця античного Риму — **Візантійська імперія**. Відносини східних слов'ян і візантійців були складними. З одного боку, вони активно торгували між собою, а з іншого — слов'яни неодноразово вирушали у військові походи у Візантію, щоб домогтися для себе вигідних торговельних умов.

Не менш грізними були і північні сусіди східних слов'ян — **варяги**. Для західних європейців вони були відомі як суворі і безжальні вікінги, або нормани (північні люди) — талановиті мореплавці, торговці і грабіжники. Варяги для слов'ян бували і ворогами — обкладали даниною кривичів та словен, і союзниками — неодноразово разом зі слов'янами торгували, і воювали з Візантійською імперією. Та це й не було дивним, адже торговий шлях із краю варязького до країни греків

Картина Миколи Реріха «Варяги плвуть»

(Візантії) пролягав через землі слов'ян по мережі невеликих північних річок та повноводому Дніпру. Він так і називався: шлях «із варягів у греки».

1. З ким сусідили східні слов'яни на півдні й на сході?
2. Чому відносини слов'ян з Візантійською імперією були складними?
3. Які країни поєднував шлях «із варягів у греки»?

Відринь тишлого.

Із «Записок» арабського мандрівника Ібн-Якуба про загальну характеристику слов'ян

«Взагалі слов'яни — люди сміливі, здатні до походу і, якби не було розрізнення серед їхніх численних і розкиданих племен, то не міг би з їхніми силами боротися жоден народ у світі... Пильнують хліборобства і щодо здобування собі на прожиток переважають всі народи півночі. Крам від них іде морем і суходолом до Царгорода».

1. Про які сильні й слабкі сторони слов'ян йдеться в історичному джерелі?
2. Що, на думку мандрівника, заважало слов'янам бути сильними?

2. Утворення Русі-України.

Наявність багатьох могутніх сусідів змушувала слов'янські племена об'єднувати свої сили для успішної боротьби з ними. В VI–VII століттях у межах нинішніх українських земель утворився великий міжплемінний союз слов'ян на чолі з дулібськими князями. Але після нищівної поразки від кочовиків аварів (обрів) цей союз розпався.

Тим часом на Дніпрі все більшої могутності набирало місто **Київ**. За легендою, його заснували приблизно у V–VI століттях і назвали на честь старшого брата Кия. Збудоване на високих пагорбах правого берега Дніпра, місто було гарно захищеним і давало можливість його володарям контролювати всю торгівлю з Візантією, що проходила по шляху «із варягів у греки».

Вважають, що до середини IX століття у Києві вже були присутні ознаки державності: офіційна влада — князь, орган примусу — дружина, податки і бодай неписані правила співіснування його мешканців. Київським володарем на той час був **Аскольд**. У **860 році** він здійснив вдалий похід на візантійську столицю — місто Константинополь, завдяки якому греки погодилися на підписання вигідної торговельної угоди — першого відомого договору між візантійськими імператорами та київськими володарями. А ще Аскольд того ж таки 860 року прийняв хрещення і зробив **першу спробу охрестити** всю країну. У згаданій угоді держава Аскольда іменується Руссю.

А оскільки тодішні руси були безпосередніми предками українців, то нині середньовічну Київську державу називають **Руссю-Україною**.

1. Хто очолив великий міжплемінний союз? Чому він розпався?
2. Коли було засноване місто Київ?
3. Які події відбулись у 860 році за участю князя Аскольда?

Відлучився минулого.

Із «Повісті минулих літ» про заснування міста Києва

«Поляни жили в ті часи окремо й володіли своїми родами. [...] і були три брати: один мав ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їх була Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, котра прозвалася по ньому Хоревицею. І збудували городок в ім'я старшого свого брата, і назвали його Київ, і був навколо міста ліс, і бір великий, і ловили там звірів, і були ті мужі мудрі та тямущі і називалися вони полянами, від них поляни й до сьогодні у Києві».

*Пам'ятник Кію, Щеку,
Хориву та Либеді в Києві*

1. Назвіть засновників головного міста полянського союзу.
2. Чому за літописом місто стали називати Києвом?

Детальніше про походження назви «Русь»

Щодо походження назви «Русь» і досі не вщухають суперечки серед істориків. Існує кілька тверджень. 1. Таку назву мало одне із сарматських племен, яке асимілювали анти, тобто праукраїнці. «Русь» походить із сарматської мови і в перекладі означає «світло». 2. Русь (Ruotsi) — запозичена із фінської мови назва племен, що проживали на території сучасної Швеції, і з яких пішов рід Рюриковичів. Його представники стали володарями у східних слов'ян. 3. «Руссю» в VI–VII століттях називали союз племен — полян, сіверян, уличів, на територіях яких розташовувалися річки Рось, Росава, Роставиця. А вже і державу Аскольда, який володарював у Києві до Рюриковичів, називали Руссю.

Відлучився минулого.

Із твору візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Життєпис Василя I Македонянина» про слов'ян

«І народ росів войовничий і безбожний, щедрими дарунками золота, срібла і шовкового одягу [імператор Василій] залучив до переговорів і, учинивши з ними мирний договір, переконав їх стати учасниками божественного хрещення...».

1. Про яку подію йдеться в документі?
2. Чому імператор Василій пішов на поступки «росам»?

ЖИТТЄТЕКА**Роки життя:** ?–882.**Роки правління:** 860–882.**Династія:** Києвичів.**Попередник:** невідомий.**Внутрішня політика:** ставши київським володарем, підпорядкував Києву племена дреговичів, деревлян, частину сіверян.**Зовнішня політика:** у 860 році здійснив морський похід на Константинополь, уклав перший договір Русі та Візантії, прийняв християнство. Воював з дунайськими болгарами, уличами. У 866 та 874 роках здійснив невдалі походи проти Візантії.**Загинув:** у 882 році, ймовірно, через змову язичницької знаті, незадоволеної поразками візантійських походів та спробами князя запровадити християнство.**Значення діяльності:** перетворив Київ на культурний та політичний центр.

Вшанування пам'яті: на честь князя у місті Києві є Аскольдів провулок, у місті Харкові — вулиця Аскольдівська. В 1999 році Національний банк України ввів у обіг пам'ятну срібну монету «Аскольд» номіналом 10 гривень. Вона належить до серії «Княжа Україна».

1. Про які зовнішньополітичні заходи князя Аскольда ви дізналися?

3. Зміцнення Русі-України (Київської держави).

У північній частині шляху «із варягів у греки» набирало моці та впливу інше слов'янське місто — **Новгород**. У другій половині IX століття в Новгороді володарював **Рюрик** — князь не слов'янського, а варязького походження. Рюрик прагнув узяти під особистий контроль весь торговий шлях «із варягів у греки». І йому пощастило — частина киян, що була незадоволена міцною владою Аскольда, пішла на таємні домовленості з Рюриком, щоб усунути від влади Аскольда в Києві. Але сталося так, що Рюрик несподівано помер.

«Олег веде військо до стін Царгорода». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Плани Рюрика вирішив реалізувати Олег — його родич й опікун малолітнього Ігоря, Рюрикового сина. У **882 році** Олег на човнах по Дніпру приплив до Києва і завдяки підтримці місцевої знаті заманив Аскольда у пастку і вбив його, а сам утвердився в Києві, пообіцявши, що Київ відтепер буде «матір'ю городам руським».

Олег виявився вмілим полководцем, політиком і дипломатом. Після утвердження в Києві він силою примусив до покори і союзу деревлян, радимичів та сіверян; завдав поразки уличам і тиверцям; домовився про спільні дії проти Візантійської імперії з волинянами і хорватами. Маючи відтоді за собою великі сили та заручившись підтримкою деяких варязьких ватажків, **князь Олег у 907 та 911 роках** здійснив два вдалі походи проти Візантійської імперії, внаслідок яких змусив Візантію підписати вигідні для Русі-України торговельні угоди. Так примножилися слава, могутність і багатство Києва та його володарів.

1. Хто княжив у Новгороді в другій половині IX століття?
2. Із якого року в Києві став правити Олег? Як це відбулося?
3. Які дії Олега сприяли утвердженню Русі-України на міжнародній арені?

**К
Н
я
з
ь
О
л
е
г**

ЖИТТЄТЕКА

Роки життя: ?–912.

Роки правління: 882–912.

Династія: невідома.

Попередник: Аскольд.

Внутрішня політика: завоював Київ, об'єднав Північну і Південну Русь, титулувався як «Великий князь руський». Підпорядкував

Києву східнослов'янські племена: сіверян, радимичів, словенів, деревлян і кривичів та неслов'янські племена меря, чудь і весь. Звільнив підкорені племена від сплати данини Хозарському каганату. До князівської дружини (війська) стали входити варязькі воїни. Заснував нові міста і фортеці.

Зовнішня політика: організував опір угорським племенам, які пройшли руськими землями в Подунав'я. Здійснив вдалі походи проти Візантії в 907 та 911 роках та підписав вигідний торговий договір. За свідченнями арабських джерел, здійснив кілька походів на південно-західне узбережжя Каспійського моря проти Арабського халіфату.

Значення діяльності: укріпив військову могутність держави, централізував її; утвердив міжнародний авторитет Русі-України.

Вшанування пам'яті: на честь князя в місті Києві є вулиця Олегівська, у місті Володимирі-Волинському (Волинська область) — вулиця Князя Олега.

1. Які заходи здійснював князь Олег з метою централізації держави?

Відгукись минулого.

Із «Повісті минулих літ» про угоду князя Олега з візантійським імператором (907 рік)

«І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоб не пустошив він Грецької землі. «[Коли] приходять руси, нехай посольське беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину (*провіант на місяць*) на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси. Якщо прийдуть руси не для торгу — хай місячини не обирають».

1. Обрахуйте, з якою кількістю воїнів Олег був у поході та яку суму виплатили греки русам відповідно до угоди.

2. Хто з русів за угодою мав право користуватися привілеями? Чому?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

князь Олег здійснив вдалий похід на Константинополь

у Китаї наступив «період п'яти династій і десяти держав»

Пісечкуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- 860 р. — укладання першого відомого договору Русі з Візантією;
- 882 р. — об'єднання князем Олегом північних та південних руських земель;
- 907 р., 911 р. — походи князя Олега на Константинополь.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Літопис «Повість минулих літ» розповідає, що греки перестали дотримуватися русько-візантійського договору, тому в 911 році князь Олег здійснив новий похід на Константинополь. Скільки років минуло відтоді, коли Олег прибив свій щит до воріт Константинополя й примусив греків укласти вигідну для русів угоду?

4. Об'єднайтеся в три робочі групи. Створіть ілюстровані схеми за темами: «Сусіди східних слов'ян», «Княжіння Аскольда», «Княжіння Олега». Представте свої добробки в класі. Кращі роботи відправте авторам підручника.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

**РУСЬ-УКРАЇНА
ЗА КНЯЖИННЯ
ОЛЕГА, ІГОРЯ, ОЛЬГИ**

	Русь-Україна наприкінці княжіння Олега		ПОЛЯНИ	Східнослов'янські племена
	Землі, придані до Русі-України за княжіння Ігоря		ПЕЧЕНІГИ	Інші племена
	Руська земля — державне утворення Аскольда			Кордони Русі-України
	Державне утворення Рюрика й Олега			Походи Олега та Ігоря на Константинополь та похід Олега на Каспій
				Традиційний шлях збору полюддя
				Шлях «із варягів у греки»
				Сучасні кордони України

Попрацюйте у парах.

1. Складіть запитання, використовуючи карту та легенду карти.
2. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді, узагальніть інформацію.

§3

Русь-Україна за правління перших князів

Згадайте, які території входили до складу Русі-України за правління князя Олега.

Як ви розумієте значення словосполучення «із варягів у греки»?

Чи пам'ятаєте ви, що Олег об'єднав Північну і Південну Русь?

1. Княжіння Ігоря Рюриковича.

Після смерті Олега, у **912 році** київським князем став уже давно дорослий **Ігор Рюрикович**. Проте зміною влади скористалася частина племінних союзів, щоб відновити свою незалежність. Ігор жорстко протидівав таким спробам. Спочатку він, застосувавши силу, примусив до покори деревлян і обклав їх даниною, більшою за ту, що вони платили за правління Олега. Згодом три роки долав відчайдушний спротив уличів, які, зрештою, були змушені залишити свої давні землі і перебратися на захід, ближче до річки Дністер. Воював князь Ігор також і з тиверцями.

Після смерті Олега Візантійська імперія перестала дотримуватися умов договору 911 року, тому Ігор Рюрикович, упорядкувавши свої справи в Києві, взявся вирішувати нагальні питання зовнішньої політики. У **941 році** він на чолі великого війська вирушив у морський похід на Візантію,

але його флот візантійці спалили «грецьким вогнем» — сумішшю, що не гасла навіть на воді (виготовляли її на основі нафти). Тож князь ні з чим повернувся до Києва. У 943 році руси здійснили похід до південно-західного узбережжя Каспійського моря, а в **944 році** князь Ігор зібрався в ще один

«Використання «грецького вогню». Мініатюра з мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скілиці

1. Поміркуйте, про яку подію ми дізнаємося з мініатюри.
2. Відшукайте в інтернеті історичні джерела, які описують дану подію.
3. Складіть на основі джерел розповідь з 5–6 речень та проілюструйте (за бажанням) її малюнком.

похід проти Візантії. Цього разу візантійський імператор погодився платити київському князю данину і підписав з ним торговельну угоду, хай і менш вигідну для русів, ніж при Олегові.

Щороку восени київські князі вирушали у **полюддя** — об'їзд підвладних племен з метою збору **данини** — натурального податку з населення (мед, дорогоцінні хутра, продукти харчування). Навесні князь із дружиною та зібраним товаром повертався до Києва. Туди ж прибували люди із підконтрольних Києву племен зі своїми товарами. Разом вони організовували торговельний похід до Візантії. Але в **945 році** все сталося по-іншому. Князь Ігор зібрав полюддя з деревлян і вже було рушив до іншого племені, але по дорозі вирішив, що зібрав мало і з частиною дружинників повернувся до деревлян по додаткову данину. Але деревляни настільки обурилися, що перебили малу дружину князя, а самого Ігоря жорстоко стратили.

Картина Миколи Періха
«Збирають данину»

1. За яких обставин прийшов до влади князь Ігор? Якими методами він її утримував?
2. З'ясуйте причини й наслідки походів князя Ігоря на Візантію.
3. Чому деревляни вбили великого київського князя?

Відшукайте минулого.

Із книги візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» про збір полюддя у слов'ян

«Коли настане листопад, князі їхні [руси] одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються у полюддя, тобто круговий об'їзд, а саме в слов'янські землі Вєрвіанів, Друговитів, Кривичів, Северіїв (*деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян*) і решти Слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні, коли розтає лід на річці Дніпрі, знову повертаються в Київ. Збирають і оснащують свої кораблі і відправляються у Візантію».

1. Скільки часу витрачав князь, щоб зібрати данину?
2. Чому збір данини назвали «полюддям»?

ЖИТТЄТЕКА**Роки життя:** 878–945.**Роки правління:** 912–945.**Попередник:** Олег.**Династія:** Рюриковичів.**Внутрішня політика:** відновив владу над повсталими деревлянами й уличами й утримував силою в покорі двадцять підвладних князівств. Терпимо відносився до християн. Збільшував кількість данини для утримання війська.**Зовнішня політика:** дав відсіч кочовим племенам печенігів й уклав з ними мирний договір у 915 році. В 941 та 944 роках здійснив не надто вдалі походи на Візантію. Останній завершився підписанням торговельної угоди з Візантійською імперією. Вдалим був похід на Закавказзя, де захопив міста Дербент і Бердаа.**Загинув:** убитий деревлянами за повторний збір данини.**Значення діяльності:** зміцнював централізовану владу в Русі-Україні.**Вшанування пам'яті:** на честь князя в місті Києві в Подільському районі є Ігорівська вулиця, в селі Немирівка (Коростенського району Житомирської області) встановлено пам'ятний знак — хрест на місці ймовірної загибелі князя.**Сучасник про князя (деревянський князь Мал):** «Якщо вовк унадиться по вівці, по одній виносить він усе стадо, коли не уб'ють його. Так і цей: як не вб'ємо його, нас усіх погубить».

1. Оберіть з рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Ігоря. Поясніть свій вибір.

2. Київська княгиня Ольга.

Коли деревляни стратили Ігоря, його син Святослав ще був надто малим. Тому київською володаркою після смерті чоловіка стала мати Святослава — **княгиня Ольга**. Вона була знатного походження і користувалася значною повагою і впливом серед воєвод та дружинників Ігоря. Ольга розорила деревлянську землю, спалила племінний центр деревлян місто Іскоростень і усунула від влади деревлянського князя Мала.

Після трагічної загибелі князя Ігоря, Ольга вирішила змінити систему збору полюддя. Для цього вона запровадила **уроки** — наперед визначені фіксовані (незмінні) розміри данини. Княгиня також створила **погости** —

укріплення, в кожному з яких перебував представник княжого двору із загоном воїнів для контролю за певною територією. Там також були склади для збору уроків.

У 957 році Ольга особисто очолила велике посольство до візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного, щоб домовитися про покращення умов торгівлі. Її зустріли в столиці Візантії із великими почестями, але підписати нову торговельну угоду не вдалося. Там же вона прийняла **християнство**. Інше посольство в 959 році княгиня відправила до німецького імператора Оттона I. На прохання послів Оттон I погодився встановити дружні відносини і надіслав кількох священників на чолі з єпископом Адалбертом для поширення християнства в Русі-Україні. Втім, їхня місія не була вдалою, оскільки і син, який уже підріс, і більшість дружинників не схвалювали нову релігію.

964 року княгиня Ольга передала владу своєму сину Святославу.

«Перша помста княгині Ольги деревлянам».

Мініатюра з Радзівілівського літопису

1. Поміркуйте, яка подія спонукала княгиню Ольгу вдатися до помсти.

2. Знайдіть в інтернеті інформацію з літопису про помсту княгині. З'ясуйте, чому вона так вчинила.

«Хрещення княгині Ольги».

Мініатюра з Радзівілівського літопису

1. Чому після смерті князя Ігоря Ольга стала правителькою держави?

2. Як княгиня Ольга змінила систему збору данини?

3. З якою метою княгиня здійснила подорож до Візантії?

Відиущия минулого.

Із «Повісті минулих літ» про правління княгині Ольги

«У рік 6455 (947) пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки, і місця... І по Дніпру перевісища, і по Десні... Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ...».

1. Які заходи здійснила княгиня Ольга, щоб встановити порядок у Русі-Україні?

2. Віднайдіть на карті (с. 19) назви племен, у яких побувала княгиня Ольга.

ЖИТТЄТЕКА**Ім'я:** Ольга; Мудра; Свята; Рівноапостольна.**Християнське ім'я:** Олена.**Роки життя:** 910–969.**Роки правління:** 945–964.**Попередник:** Ігор.**Династія:** Достеменно невідома.**Внутрішня політика:** помстилася деревлянам за смерть чоловіка — князя Ігоря. Провела першу податкову реформу — впорядкувала спосіб збирання і розміри щорічної данини. Організувала князівські адміністративно-господарські осередки — погости, де княжі люди чинили суд, зберігали зібрану данину. Встановила князівські знаки на певних територіях (ловища). Розбудовувала Київ: побудовано Ольжин двір, дерев'яний храм святої Софії.**Зовнішня політика:** в 957 році відвідала Константинополь, де прийняла хрещення. Налагодила стосунки із німецьким імператором Оттоном I.**Значення діяльності:** з Руссю-Україною почали рахуватись як із сильною державою.**Вшанування пам'яті:** канонізована (віднесена до лику святих) православною й католицькою церквою як свята Ольга. У Києві, Пскові, Коростені поставлені пам'ятники княгині. Існує державна нагорода «Орден княгині Ольги».**«Повість минулих літ» про княгиню Ольгу:** «Вона предтеча християнської землі, як рання зірниця перед сонцем і як зоря перед світанком... Вона перша від Русі ввійшла в царство небесне, тому руські сини хвалять її як начальницю, бо й по смерті вона молить Бога за Русь».

1. Оберіть одну з назв-характеристик, яка найкраще підходить княгині Ользі. Підберіть факти на підтвердження своєї думки.

3. Князь Святослав Ігорович.

Князь Святослав майже не займався внутрішніми справами Київської держави. Натомість, попередивши супротивників: «Хочу на вас іти», вирушав щораз у новий завойовницький похід. Перший його великий похід тривав три роки. 964 року він вирушив із Києва у землі племінного союзу в'ятичів, які платили данину хозарам, і підкорив їх, приєднавши до Русі. Звідти рушив до Волзької Булгарії, захопив її столицю — місто Булгар. **965 року** спустився вниз по річці Волга, розгромив колись могутню державу **Хозарський каганат** і захопив його столицю Ітіль, а також фортеці Тмуторокань та Саркел. У 966 році ще раз перейшов через землі в'ятичів і обклав їх даниною.

Другий свій великий похід князь Святослав здійснив проти Болгарського царства у **967–968 роках**. Йому вдалося розгромити болгарське військо і заволодіти значними територіями. Святослав навіть розмірковував про те, щоб перенести свою столицю до міста **Переяславець на річці Дунай**. Але тим часом велике військо **печенігів** — кочових тюркомовних племен — підступило до Києва. Дізнавшись про це, Святослав Ігорович повернувся додому, щоб врятувати місто від розорення.

969 року князь Святослав із великим військом знову йде до Болгарського царства. Цього разу він розв'язав війну проти візантійського імператора Іоанна I Цимісхія та планував захопити саме Константинополь, але зазнав поразки в битві під Аркадіополем та при обороні Доростола в 971 році. Святослав підписав мирний договір, за яким відмовлявся від своїх претензій на візантійські володіння в обмін на можливість повернутися додому з військом і зброєю. Літописець вказував, що візантійці повідомили про це печенігів, і ті влаштували русам засідку біля Дніпрових порогів. У тому бою в **972 році** загинув князь і великий воїн Святослав Ігорович.

1. Які завойовницькі походи здійснив Святослав Ігорович у середині 960-х років?
2. Куди князь Святослав хотів перенести столицю Русі-України?
3. Чим завершився другий похід Святослава Ігоровича до Болгарського царства?

Вігнущи» минулого.

Із «Повісті минулих літ» про напад печенігів на Київ

«У рік 6476 (968) прийшли печеніги вперше на Руську землю. А Святослав був у Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми — Ярополком, і Олегом, і Володимиром — у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, — незчисленне множество довкола города, — і не можна було вийти з города, вісті послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя. І послали кияни [гінців] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, — то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчизни своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх»? Це почувши, Святослав швидко сів

«Ольга посилає гінців до Святослава». Мініатюра з Радзивілівського літопису

на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїнів, і прогнав печенігів у поле, і було мирно...».

➔ 1. Чому гінці звертаються до Святослава Ігоровича такими словами: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаш, а свою полишив...»?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

**в Києві після смерті княгині Ольги
повноправним правителем став
Святослав**

**в Константинополі імператором став
Іоанн I Цимісхій**

*Написуйте
свої знання*

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- 912–945 рр. — княжіння Ігоря;
- 941 р., 944 р. — походи князя Ігоря на Візантію;
- 945 р. — повстання деревлян проти князя Ігоря;
- 945–964 рр. — княжіння Ольги;
- 964–972 рр. — княжіння Святослава;
- 965 р. — похід князя Святослава на Волзьку Булгарію й Хозарський каганат;
- 967–968 рр. — перший похід Святослава Ігоровича на Болгарське царство;
- 969–972 рр. — другий похід князя Святослава на Болгарське царство.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. У 1997 році Указом Президента України Леоніда Кучми було засновано Орден княгині Ольги. Указ Президента припав на 1040-у річницю поїздки княгині Ольги до Константинополя й 1087-у річницю від дня її народження. Допоможіть Марічці обчислити, скільки років було княгині, коли вона відвідала Візантію.

4. Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку, представивши досягнення князів: Ігоря, Ольги, Святослава.

*Орден
княгині Ольги*

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 4 Тема. Князь Святослав Ігорович

Мета. На основі доступних джерел скласти історичний портрет Святослава. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з історичною картою та ілюстраціями.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи: перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Дайте відповіді на питання після документів і озвучте їх.

Завдання 3. Складіть розповідь про діяльність князя Святослава, відповідно до заданого алгоритму історичного портрета.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?
 - Де і коли він народився?
 - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
 - Як особисті якості впливали на його діяльність?
3. Діяльність історичної постаті.
 - Охарактеризуйте основні справи його життя.
 - Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - Хто був його друзями, а хто — ворогами, чому?
 - Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?

Відгукніть тишу.

Із «Повісті минулих літ» про дитинство Святослава

«У рік 6454 (946) Ольга з сином Святославом збрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли деревляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська до купи, кинув списом Святослав на деревлян, а спис пролетів між ушима коня і вдарив під ноги коневі, бо був [Святослав] зовсім малим. І сказав [воєвода] Свенельд і [кормилець] Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслід за князем».

1. Про яку подію йдеться в документі?
2. Як дана подія вплинула на формування характеру князя?

Із «Повісті минулих літ» про Святослава Ігоровича

«Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив. Возів за собою не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не варив], потонку нарізавши конину, або звірину на вугляг спікши, він їв. Навіть шатра він [не мав], а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

Княжий знак
Святослава

➔ 1. Про які риси характеру Святослава можна дізнатися з уривка?

Із «Книги шляхів і держав» Ібн-Хаукаля про походи князя Святослава

«Тепер не залишилось і сліду ані від болгарів, ані від бургасів, ані від хозарів, бо Русь напала і знищила всіх їх, забрала в них всі ті краї і привернула до себе».

➔ 1. Про які походи князя Святослава згадується в документі? Коли вони відбулися?

Зі спогадів візантійського хроніста Лева Диякона про перший Болгарський похід князя Святослава

«Все юнацтво підняв до походу, зібрав 60 000 дужого люду, окрім обозу. Болгари виступили назустріч у силі 30 000. До бою прийшло над Дунаєм під Доростолом. Святославове військо вийшло з кораблів і впорядкувалося на березі. Зі щитами і мечами рушило на ворога. Удар був такий сильний, що болгари відразу кинулися урозтіч. Поразка прийшла так несподівано, що болгарський цар Петро з розпуки захворів і в кілька днів умер. Київські війська пішли далі й у завзятій боротьбі займали город за городом. Вісімдесят болгарських міст дісталось під владу Святослава. За столицю він обрав собі Переяславець або Малу Преславу (на південь від Дунаю)».

«Завоювання Святославом Болгарії».
Мініатюра з ватиканського
манускрипта XIV століття

➔ 1. Коли відбувся похід? Визначте його наслідки.

Із «Повісті минулих літ». Промова князя Святослава перед битвою під Доростолом 971 року

«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали воїни: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

➔ 1. Які риси характеру проявив Святослав перед боєм?

Попрацюйте з історичною картою.

Дайте відповіді на запитання.

1. Коли і куди здійснював походи князь Святослав?
2. Які землі були приєднані за княжіння Святослава до Русі-України?

ЖИТТЄТЕКА**Роки життя:** 938–972.**Роки правління:** 964–972.**Попередник:** Ольга.**Династія:** Рюриковичів.**Внутрішня політика:** започаткував централізацію держави. В 969 році поставив на київський стіл старшого сина Ярополка, в Деревлянську землю посадив Олега, а в Новгородську — Володимира. Таким чином провів адміністративну реформу.**Зовнішня політика:** в 964–968 роках

здійснив кілька вдалих походів: розбив союзників Хозарії — волзьких болгар, здобув столицю Хозарського каганату Ітіль та підкорив землі хозарів. Пішов до Каспійського моря, Північного Кавказу, перемігши племена ясів та касогів, заволодів Таманським півостровом і заснував там Тмутороканське князівство. Встановив свій вплив у межиріччі Волги й Дону. В 967–968 роках здійснив перший похід на Балкани як союзник Візантії в її війні з болгарами. Заволодів болгарськими містами, придушив повстання

болгар. Посилення могутності Київської держави занепокоїло Візантію, яка уклала союз із Болгарією та намовила печенігів напасти на Київ. Відбив печенігів у 968 році від Києва. А 969 року здійснив другий похід на Балкани. Йому вдалось оволодіти кількома болгарськими містами, після цього князь із військом рушив на Константинополь. Однак цей похід був невдалий. Після поразки під Доростолом у 971 році, був укладений мирний договір. Але навіть переможені руси й їхній князь непокоїли Візантію, яка намовила печенігів підступно напасти на військо Святослава Ігоровича.

Загинув: на острові Хортиця від рук печенігів.**Значення діяльності:** розширив територію держави.**Вшанування пам'яті:** поставлені пам'ятники князю в Києві, Запоріжжі, Маріуполі. Його іменем названі вулиці. В 2002 році Національним банком України випущена срібна монета, присвячена Святославу. Вона належить до серії «Княжа Україна».**«Повість минулих літ» про князя Святослава:** «...був хоробрий і легкий. Ходячи, як пардус (гепард), багато воєн він чинив...».

Узагальнення за розділом: «Виникнення та становлення Русі-України»

Любі діти! Впродовж вивчення першого розділу з вами були ваші однолітки — знавці історії — Марічка та Ігор. Вони вирішили помандрувати в минуле та пройти шляхами наших предків. Без вашої допомоги їм буде важко вирішувати історичні загадки. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки, або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1.

Допоможіть Марічці та Ігорю знайти на карті «Русь-Україна за княжіння Олега, Ігоря, Ольги» (с. 19) міста: Новгород, Іскоростень, Київ, Константинополь. Установіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Київ	Резиденція Рюрика, там народився князь Ігор
Іскоростень	Центр Полянського князівства, столиця Русі-України
Константинополь	Центр Деревлянського князівства, спалений за наказом Ольги
Новгород	Столиця Візантійської імперії, там хрестились Аскольд та Ольга

Зупинка 2.

Разом з Марічкою та Ігорем розгляньте мініатюри з літописів. Установіть відповідність між мініатюрами та подіями, які вони ілюструють.

- А Хрещення княгині Ольги в Константинополі
- Б Похід князя Олега до Царгорода
- В Знищення флоту князя Ігоря «грецьким вогнем»
- Г Завоювання князем Святославом Болгарії

Зупинка 3.

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю князя Олега, в іншу — князя Святослава.

- 1 об'єднав Північну і Південну Русь
- 2 підпорядкував Києву східнослов'янські племена: сіверян, радимичів, словенів, деревлян і кривичів та неслов'янські племена меря, чудь і весь
- 3 розбив союзників Хозарії — волзьких булгар, здобув столицю Хозарського каганату Ітіль та підкорив землі хозарів
- 4 заволодів Таманським півостровом і заснував там Тмутороканське князівство
- 5 здійснив вдалі походи на Візантію в 907 та 911 роках та підписав вигідний торговий договір
- 6 укріпив військову могутність держави, централізував її
- 7 здійснив два походи на Болгарію
- 8 провів адміністративну реформу: поставив на київський стіл старшого сина Ярополка, в Деревлянську землю посадив Олега, а в Новгородську — Володимира
- 9 запросив до князівської дружини варязьких воїнів
- 10 мав наміри перенести свою столицю до міста Переяславець на річці Дунай

Зупинка 4.

Допоможіть Марічці та Ігорю правильно відповісти на запитання вікторини «Виникнення та становлення Русі-України» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Військо князя (7 букв).
2. Кочові племена, сусіди слов'ян, розбиті князем Святославом у 965 році (6 букв).
3. Руський князь, який першим прийняв християнство (7 букв).
4. Місця збору данини, запроваджені княгинею Ольгою (7 букв).
5. Поляни, сіверяни, тиверці, деревляни, уличі, хорвати, волиняни — це племена... (6 букв).
6. Назва на Русі столиці Візантійської імперії (8 букв).
7. Ріка, що протікає через Болгарію, на березі якої Святослав хотів княжити (7 букв).
8. Місто, засноване на берегах Дніпра приблизно в V–VI століттях (4 букви).
9. Розмір данини, встановлений княгинею Ольгою (5 букв).
10. Ім'я деревлянського князя, який запропонував княгині Ользі одружитися після вбивства її чоловіка (3 букви).
11. Скандинавські воїни, що наймалися на службу до київських князів (6 букв).

Зупинка 5.

Разом з Марічкою установіть послідовність історичних подій

- А Князь Святослав здійснив похід на Волзьку Булгарію й Хозарський каганат
- Б Похід князя Аскольда на Константинополь
- В Деревляни повстали проти князя Ігоря
- Г Князь Олег прибив щит до воріт Константинополя

Зупинка 6.

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Ігорю визначити, про які історичні події в них йдеться. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

- А «Хочу на вас іти».
- Б «...Предтеча християнської землі, як рання зірниця перед сонцем і як зоря перед світанком...».
- В «Якщо вовк унадиться по вівці, по одній виносить він усе стадо».
- Г «Хай буде Київ матір'ю городам руським».

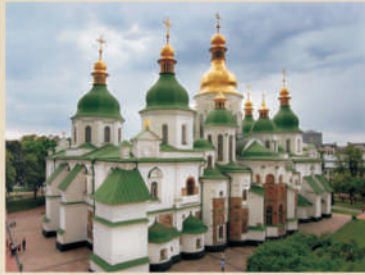

Зупинка 7.

Знайдіть на карті «Русь-Україна за княжіння Олега, Ігоря, Ольги» (с. 19) торговельний шлях «із варягів у греки». Поміркуйте, чому він так названий. Як цей торговельний шлях впливав на розвиток Русі-України?

Розділ 2.

Русь-Україна
наприкінці X – у першій половині XI ст.

§5 Внутрішня і зовнішня політика Володимира Великого. Впровадження християнства

Згадайте, які території входили до складу Русі-України за правління князя Святослава.

Як ви розумієте значення понять «релігія», «реформи»?

Чи пам'ятаєте ви, що князь Аскольд і княгиня Ольга прийняли християнство?

1. Прихід до влади. Внутрішня політика.

Після смерті своєї матері, княгині Ольги, Святослав Ігорович поховав її за християнським звичаєм, а сам почав готуватися до другого походу на Болгарське царство. Щоб не покидати Київську державу напризволяще, поділив землі між синами. Як ви вже знаєте, в Києві поставив старшого сина Ярополка, в Деревлянській землі княжив Олег. Новгородом управляв наймолодший син Володимир, а його надійною підтримкою, мудрим радником був Добриня, дядько по материнській лінії. Не судилося Святославу повернутися з болгарського походу, — загинув він від підступних печенігів. Не стало батька — не стало злагоди між братами. Братівські чвари через владу тривали аж вісім років! У **980 році** в Києві утвердився **князь Володимир Святославич**.

Шлях Володимира до київського престолу був непростим, тож князь, насамперед, вирішив зміцнити своє становище. Для цього **здійснив адміністративну реформу**: усунув від влади племінних вождів, натомість передав правління своїм синам або ж відданим йому намісникам-боярам. Відтоді території почали називати не за племенем, яке там мешкало, а за головним, центральним містом: Київська, Новгородська, Чернігівська, Переяславська земля тощо. Готуючись до нових військових походів, Володимир був зацікавлений у сильному й відданому війську. Ще від часів княжіння Олега руське військо складалося з найманців-варягів. Володимир вирішив замінити варягів на руських воїнів, таким чином здійснивши **військову реформу**. За вірну службу обдаровував дружинників землею. Володимир першим з

*Златник Володимира
Великого. Аверс.
Світлина*

київських князів **карбував монети зі срібла (срібники) та із золота (златники)**. На монетах вперше було зображено символ князівської влади, а нині герб незалежної України — **тризуб**. Також було викарбовано написи: «Володимир на столі (на престолі)», «Володимир, а це його срібло», «Володимир, а це його золото». Історики припускають, що срібники були переплавлені з арабських монет, а златники — з візантійських, яких на той

час було найбільше в грошовому обігу Київської держави.

Населення Русі-України потерпало від постійних набігів печенігів, які упродовж X століття стали справжнім лихом для русів. Щоб захистити мешканців країни від нападів кочовиків, Володимир Святославич наказав звести на півдні **нову систему укріплень** та поновити існуючі фортифікаційні споруди. Це були земляні насипи висотою від 6 до 8 метрів, а шириною подекуди до 16 метрів, укріплені дерев'яними каркасами. Розташовувалися вони уздовж річок Ірпінь та Стугна — на

Змієві вали поблизу села Ходосівка на Київщині. Сучасний вигляд. Світлина

1. Поміркуйте, чому люди назвали укріплення Змієвими валами.
2. Знайдіть в інтернеті легенду про Змієві вали. Складіть на її основі розповідь з 5–6 речень та проілюструйте (за бажанням) малюнком.

правому березі, Трубіж, Сула, Сейм — на лівому березі Дніпра. Загальна довжина сягала до 1000 кілометрів, нині ж понад 80 % укріплень зруйнована. В народі ці укріплення назвали Змієвими валами.

1. Коли і за яких обставин Володимир Святославич утвердився в Києві?
2. Які нововведення запровадив князь Володимир?
3. Що таке Змієві вали? Для чого їх було збудовано?

2. Зовнішня політика.

Отримавши при народженні ім'я Володимир — володар світу, — князь мріяв про підкорення нових земель. Розширення території Русі-України відбувалося за рахунок сусідніх племен та володінь інших держав. Вдалими були **походи на дулібів та хорватів**. Успішно здолав князь опір **в'ятичів та радимичів**, які піднімали повстання та відмовлялися платити данину. Підкоривши плем'я **ятвягів** (західнобалтійське плем'я), звів фортецю Берестя (нині місто Брест, Білорусь).

Протидівав спробам Візантійської імперії узалежнити Русь-Україну. Відгукнувся на прохання візантійського імператора Василя II придушити виступ у Малій Азії, але за умови, що одружиться із візантійською принцесою Анною. Щоправда, після успішного походу в Малу Азію Василь II забув про свою обіцянку. Розгніваний князь пішов у місто Корсунь (Херсонес), що перебувало під візантійською владою. Тут він перекрив водогін, чим змусив греків здатися. Володимир охрестився в Корсуні (Херсонесі), після чого зміг одружитися з візантійською принцесою. **Спільна віра й династичний союз ще більше зблизили Русь-Україну (Київську державу) та Візантійську імперію.**

«Прибуття візантійської принцеси Анни до Корсуня».
Мініатюра з Радзивілівського літопису

У боротьбі з Польщею відвоював **Червенські міста** (Белз, Червен, Перемишль та інші) та включив їх до складу Русі-України. В 985 році здійснив вдалий похід проти Волзької Булгарії й уклав вигідний для Русі-України торговельний договір. Відбувся обмін посольствами з папою римським та з Священною Римською імперією. Князь Володимир також запровадив **«шлюбну дипломатію»** — одружував своїх доньок та синів із представниками монархічних родів Європи. Завдяки такому вдалому прийому правитель мав доброзичливі відносини з багатьма європейськими країнами.

1. Опір яких племен придушив Володимир Великий?
2. Якими були відносини між Руссю-Україною (Київською державою) та Візантійською імперією за княжіння Володимира?
3. Назвіть основні вектори зовнішньої політики Володимира Святославича.

3. Релігійні реформи князя Володимира.

Територія Київської держави (Русі-України) була найбільшою в Європі. Втримати в покорі велику кількість народностей та контролювати величезні простори країни було надзвичайно складно. Володимир міркував, як зміцнити князівську владу, посилити власний авторитет. Спочатку в **980 році** він спробував зробити це, **реформувавши язичництво**. Створив пантеон із шести язичницьких богів, серед яких головним визначив Перуна. Однак сподівання князя не виправдалися. Тому він вирішив змінити багатобожжя на релігію, яка б

*«Хрещення Володимира
Святославича в Корсуні».
Мініатюра з Радзивілівського літопису*

сповідувала віру в одного бога. Адже саме таким чином можна було переконати населення в необхідності підкорятися єдиному правителю.

Більше того, Володимир добре пам'ятав життєві настанови княгині Ольги, своєї бабусі, яка була християнкою. Тому **988 року** князь охрестився сам у місті Корсуні (Херсонесі) під ім'ям Василій, а згодом у **Києві на річці Почайна охрестив населення**

держави. Залишаючись у Києві, розпочав його розбудову. Частина міста, де сидів князь і був його дитинець, науковці пізніше назвали «містом Володимира». Площа забудови склала близько 10 гектарів. Оскільки в християнській традиції благочестивою справою вважається будівництво храмів, тож князь започаткував будівництво духовних святинь у Русі-Україні. В честь свого покровителя побудував церкву Святого Василя. Згодом почали зводити муровану церкву **Успіння Пресвятої Богородиці.** На будівництво храму та його утримання князь виділив десяту частину свого майна, тож церкву називали **Десятинною.** Відтоді було введено новий податок — **церковну десятину** — сплату десятої частини свого майна на потреби церкви. При храмі відкрили **першу школу.** «Став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне», — так цю подію описує літописець. Десятинна церква була центральною окрасою міської площі, яку називали Бабин торжок. На площі розташували бронзові античні статуї та скульптурну композицію — античну двоколісну колісницю, яку тягне четвірка коней, запряжена в один ряд. Князь Володимир привіз їх із Корсуня (Херсонеса). Довкола площі розташовувалися князівські кам'яні палаци.

*Проект реконструкції
Десятинної церкви
архітектора Андрія Миргородського*

І хоча хрещення відбувалося не завжди добровільно, а дехто таємно продовжував поклонятися язичницьким богам, запровадження християнства

як державної релігії мало велике значення для Київської держави. Насамперед, було **встановлено рівноправні відносини з багатьма християнськими країнами**. Відбувся стрімкий злет у культурному розвитку. У Русі-Україні розпочалося інтенсивне будівництво храмів та соборів. Було відкрито першу школу, поширювалися писемність та книгописання. Зрештою, **єдина віра стала об'єднавчим чинником для різноплемінного населення християнської держави**.

1. Що передбачала релігійна реформа 980 року?
2. Де й коли охрестився князь Володимир?
3. Чому прийняття християнства мало велике значення для Київської держави?

**К
Н
Я
З
Ь

В
О
Л
О
Д
И
М
И
Р**

ЖИТТЄТЕКА

Ім'я: Володимир; Великий; Красне Сонечко; Святий; Хреститель. Християнське ім'я Василій.

Роки життя: ?–1015.

Роки правління: 980–1015.

Попередник: Ярополк.

Династія: Рюриковичів.

Внутрішня політика: здійснив військову, адміністративну та релігійну реформи. Розпочав карбування власних монет. Розбудовував Київ, заснував нові міста.

Для захисту від кочовиків звів систему земляних валів. Запровадивши в 988 році християнство, зміцнив владу в державі та міжнародний авторитет Русі-України, сприяв розвитку культури.

Зовнішня політика: розширив кордони, здолавши опір в'ятичів, радимичів, ятвягів та підкоривши дулібів і хорватів. Приєднав Червенські міста. Задля мирних стосунків з іншими державами запровадив «шлюбну дипломатію».

Вшанування пам'яті: вшановується католицькою і православною церквою як рівноапостольний святий. На честь князя названо орден, яким Українська православна церква (УПЦ МП) нагороджує церковних та світських діячів за піднесення ролі церкви в державному й суспільному житті.

1. Оберіть з рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Володимира. Поясніть свій вибір.

Візуалізація минулого.

Із «Повісті минулих літ» про хрещення киян

«І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... І, приволікши його, вкинули його в Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили... Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої».

1. Що Володимир вчинив із язичницькими кумирами? Про що це свідчить?
2. Чому кияни прийняли хрещення?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

в Києві став княжити Володимир Великий

у В'єтнамі до влади прийшла династія Ле під девізом «Небесне блаженство»

Жігсу, учіте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - 980–1015 рр. — княжіння Володимира Великого;
 - 980 р. — реформування язичництва;
 - 988 р. — хрещення Русі-України князем Володимиром.
2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. У 1996 році Національний банк України випустив ювілейну монету номіналом 20 гривень. Цю монету присвячено тисячоліттю спорудження Десятинної церкви. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, коли було побудовано церкву.

4. Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку, представивши досягнення князя Володимира.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Русь-Україна (Київська держава) за Ярослава Мудрого

§6

Згадайте, які наслідки для Русі-України мало прийняття християнства.

Як ви розумієте значення понять «місто Володимира», «шлюбна дипломатія»?

Чи пам'ятаєте ви, що після розгрому Святославом Хозарського каганату на території Приазов'я, Кубані й сходу Криму утворилося Тмутороканське князівство?

1. Утвердження князя Ярослава при владі.

По смерті князя Володимира чотири роки тривала боротьба між його синами за київський престол. Адже батько помер, не склавши заповіту і не визначивши свого наступника. У тій міжусобній боротьбі полягло троє його синів. Вирішальна сутичка між основними претендентами на київський трон відбулася в **1019 році на річці Альті**: Святополк покликав на допомогу печенігів, а Ярослава підтримали руські воїни та варяги. То була жорстока січа, але **переможцем з неї вийшов Ярослав**, який і став у Києві княжити. Зазнавши поразки, Святополк подався «між ляхи і чехи», де від отриманих поранень помер.

*Парадний в'їзд до Києва —
Золоті ворота. Реконструкція.
Сучасний вигляд. Світлина*

1. Користуючись інтернет-ресурсами, ви-пишіть три цікаві факти про Золоті ворота.

Непросто складалися відносини між Ярославом та ще одним братом — Мстиславом, який протягом 13 років княжив у Тмуторокані. Їхнє протистояння вирішилось укладанням мирової угоди в 1026 році. Ярослав закріпився на правому березі Дніпра — у Києві, а Мстислав — на лівому березі — у Чернігові. Відтоді запанувала між ними злагода: «Почали жити мирно, у братній любові, затихли усобиці і неспокої. І була велика тиша на руській землі...». Лише після смерті Мстислава в **1036 році князь Ярослав** об'єднав володіння та «став єдиновладним володарем

Руської землі». Щоб забезпечити єдність держави та тримати в покорі підвладні території, він призначав намісниками в головних містах своїх синів.

Зважаючи на те, що населення Києва невпинно зростало, князь розпорядився добудувати нові частини міста. Щоб стольний град не став легкою здобиччю для ворогів, довкола нього було зведено мури й укріплення протяжністю 3,5 км і висотою до 16 метрів. Вхід до міста був можливим лише через укріплені ворота: Золоті, Лядські, Жидівські. Мури, укріплення й ворота склали єдину оборонну систему Києва. Частину Києва, оточену новими мурами, стали називати «**містом Ярослава**». Воно оточило побудоване раніше «місто Володимира».

1. Коли й де відбулася вирішальна битва між Ярославом та Святополком?
2. У якому році князь Ярослав став одноосібним правителем Київської держави?
3. Що називали «містом Ярослава»?

2. Мудрість — дар князя Ярослава.

Великою мірою дбав князь про церкву, адже вважав її запорукою свого успішного правління. Відтак, у середині XI століття в Києві налічувалося до 400 культових споруд. Ярослав охрестився під церковним іменем Георгій (Юрій), тож на честь свого покровителя побудував Георгіївський монастир у Києві. Дружина Інгігерда теж прийняла хрещення. А оскільки хрестилася під іменем Ірина, то в Києві було зведено Ірининський монастир. Так у Русі-Україні з'явилися перші монастирі. В **1051 році** монахом Антонієм було закладено печерний чоловічий монастир. Нині це — Києво-Печерська лавра, яка й досі залишається християнською святинею та архітектурною окрасою країни. За князювання Ярослава було засновано Київську митрополію — церковно-адміністративний округ на чолі з митрополитом. Вона залежала від Константинопольського патріарха, а перші митрополити за походженням були греками. За наполяганням князя **1051 року** вперше Київським митрополитом став не грек, а місцевий священник **Іларіон**.

Князь Ярослав любив Київ та мріяв надати йому тієї величі і краси, яку мав Константинополь. Тому й не

*Софійський собор у Києві.
1 половина XI століття.
Сучасний вигляд. Світлина*

дивно, що головний храм (собор) Києва він назвав на честь премудрості Божої — Софії, подібно до Софійського собору в Царгороді (Константинополі). Собор Святої Софії став культурним осередком у Києві: тут **було відкрито першу бібліотеку**, тут **монахи переписували книги**, тут же діяла

*Картина Олексія Ківишенка
«Читання народу «Правди Ярослава»
в присутності князя». 1880 рік*

школа, де хлопчики зі знатних родин навчалися грамоті. Саме за внесок у розвиток освіти і культури князя Ярослава назвали Мудрим.

Він посприяв укладанню першої писемної збірки законів Русі-України. Її було названо іменем законодавця — **«Правда Ярослава»** («правда» тут означає «закон»). Вона стала першою частиною «Руської правди», адже нащадки Ярослава Мудрого згодом вноситимуть до неї доповнення. «Правда Ярослава» містила 18 статей і передбачала заміну фізичних

покарань та смертної кари на штрафи. Розмір штрафу залежав від соціального стану постраждалого. Щоправда, звичай кровної помсти не було скасовано. Закони охороняли від протиправних посягань на життя, здоров'я, честь, гідність, власність усіх мешканців Русі-України.

1. Які події відбулись у церковному житті Київської держави в 1051 році?
2. Чому Софійський собор в XI столітті вважають культурним осередком у Києві?
3. Як називалася перша писемна збірка законів Русі-України?

3. Зовнішньополітичні орієнтири Ярослава Мудрого.

Недарма в народі кажуть: «Де двоє б'ються, третій з того користає». Коли між синами Володимира Великого точилася боротьба за владу, поляки захопили групу міст на лівобережжі Західного Бугу, зокрема Белз, Червен, Перемишль. Протягом **1030–1031 років** Ярославу Володимировичу вдалось остаточно повернути Червенські міста до Русі-України. Тоді ж на річці Сян князь заклав прикордонну фортецю, яку назвав своїм іменем — Ярослав. Розширював свої володіння князь і на північному заході: здолав опір ятвягів та естів, а на землях племені чудь заснував фортецю Юр'їв (нині — Тарту в Естонії).

Тривалий час взаємини Київської держави з Візантією були приязними. Греки нерідко зверталися за допомогою до русів, коли треба було боронити свої землі від ворогів. Неодноразово руські й грецькі воїни воювали пліч-о-пліч супроти спільного ворога — печенігів. Руси допомогли втримати під владою Візантії острів Сицилія, на який претендували араби. Проте в 1043 році руське військо розпочало

похід проти Візантії. Зазнавши поразки, Ярослав Мудрий пообіцяв ніколи не здійснювати походи в південному напрямку. Союзні відносини між країнами було скріплено династичним шлюбом. Загалом князь Ярослав, як і його батько, родився з монархічними родами Європи. За налагодження мирних стосунків із державами дипломатичним шляхом, насамперед через династичні шлюби, Ярослава Мудрого називали «тестем Європи».

Тривалий час печеніги не давали спокою русам. Покласти край цьому зумів князь Ярослав Мудрий. Спочатку він наслідував батька, зводячи фортеці на річці Рось. Проте печеніги здолали ті укріплення й продовжували час від часу здійснювати набіги на руські землі. Коли ж під загрозою опинився Київ, князь Ярослав і його вірні дружинники вийшли на захист міста та завдали кочівникам остаточного удару. Сталася та подія **1036 року** від Різдва Христового. Отже, Русь-Україна за правління Ярослава Мудрого була сильною європейською державою. Такий статус було досягнуто не стільки завдяки військовим перемогам, скільки завдяки вдалій «шлюбній дипломатії», розвитку освіти, літописання, розквіту будівництва.

1. Коли Червенські міста остаточно увійшли до Русі-України?
2. Якими були взаємини між руським та візантійським правителями?
3. У якому році князь Ярослав розгромив печенігів?

Детальніше про...

«шлюбну дипломатію» Ярослава Мудрого

Запорукою успішної зовнішньої політики Ярослав Мудрий вважав династичні шлюби. Сам Ярослав побрався з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа III. Його сестра Марія-Добронега вийшла заміж за польського князя Казимира I Відновителя.

Географія шлюбних союзів дітей Ярослава Мудрого є також доволі строкатою. Ізяслав одружився із Гертрудою Польською, сестрою польського князя Казимира I, а Всеволод — із принцесою Марією (за іншими даними, Анною чи Анастасією), донькою візантійського імператора Костянтина IX. Дружиною Святослава стала німецька принцеса Ода Штаденська. Три князівни Ярославни впливали на політичні справи Західної Європи: Анна одружилася з французьким королем Генріхом I, Анастасія вийшла заміж за угорського короля Андрія I, Єлизавета виїхала до Норвегії, де пов'язала своє життя із конунгом Гарольдом. Після загибелі чоловіка одружилася вдруге й стала дружиною короля Данії Свейна II Естрідсона.

1. Визначте з тексту рубрики, з якими європейськими країнами князь Ярослав Мудрий мав тісні родинні зв'язки.
2. На основі прочитаного поясніть, чому князя Ярослава називали «тестем Європи».

*Пам'ятник
Анні Ярославні
в Санлісі (Франція).
«Анна Київська,
королева Франції»
(відкрито у 2005 році).
Світлина*

ЖИТТЄТЕКА**Ім'я:** Ярослав Мудрий.**Християнське ім'я:** Георгій (Юрій).**Роки життя:** 978 або перша половина 980-х–1054.**Роки правління:** 1019–1054.**Попередник:** Святополк.**Династія:** Рюриковичів.**Внутрішня політика:** продовжив розбудову Києва. «Місто Ярослава» всемеро перевершило «місто Володимира» за площею.

Його окрасою були християнські храми: Софійський собор, Георгіївський, Ірининський та Києво-Печерський монастирі. Дбав про розвиток культури, відкривши першу бібліотеку та створюючи школи. Започаткував літописання. Сприяв створенню Київської митрополії та тому, щоб її очолив не грек, а місцевий священник. Першим митрополитом став Іларіон. По річці Рось побудував укріплення для захисту від печенігів. Створив першу писемну збірку законів Русі-України — «Правду Ярослава». До 1036 року

княжив на Правобережжі з центром у Києві. Після смерті брата Мстислава в 1036 році став одноосібним правителем. Намісниками в головних містах князівства призначив синів. Помираючи, розділив землі між ними, аби уникнути міжусобиць.

Зовнішня політика: остаточно приєднав Червенські міста. Розгромив печенігів у 1036 році. Після невдалого походу на Візантію в 1043 році пообіцяв більше не воювати з цією державою. Продовжив «шлюбну дипломатію», започатковану князем Володимиром. За родичання з представниками правлячих династій Європи його називали «тестем Європи».

Вшанування пам'яті: канонізований (віднесений до лику святих) Православною церквою України. На честь князя названо державний орден, яким нагороджують громадян за видатні заслуги перед Україною. Ім'я Ярослава Мудрого присвоєно Національній юридичній академії.

Сучасник про князя: «Отець бо його [...] землю [...] хрещенням просвітив, а сей великий князь [...] засіяв книжними словами серця віруючих людей [...]».

1. Уважно розгляньте уявний портрет-реконструкцію князя Ярослава. Порівняйте його із портретом князя Володимира. Знайдіть спільні і відмінні риси.
2. Пофантазуйте. Про що, на вашу думку, задумався чи замріявся князь Ярослав?

- Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.
1. Куди й коли здійснювали походи Володимир Великий та Ярослав Мудрий?
 2. Чи були у князів спільні напрямки походів? Про що це свідчить?
 3. Які землі були приєднані до Русі-України за князіння Володимира, а які — за правління Ярослава?
 4. Порівняйте кордони Русі-України станом на 1054 рік і сучасні кордони України. Запишіть свої висновки у зошиті.

Відишия минулого.

Із «Повісті минулих літ» про розгром печенігів Ярославом Мудрим

«А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. [...] А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині Свята Софія... І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в ріці Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні».

1. Про яку подію йдеться в історичному джерелі? Коли вона відбулася?

У той час, коли...

на теренах України

Київську митрополію очолив рус Іларіон

Тоді...

в Європі

у Реймсі (Франція) Анна Ярославна вінчалася з королем Франції Генріхом I Капетом

Пісцу чуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- **1019–1054 рр.** — княжіння Ярослава Мудрого;
- **1030–1031 рр.** — Ярослав Мудрий остаточно повернув Червенські міста до Русі-України;
- **1036 р.** — після смерті брата Мстислава князь Ярослав став правити державою одноосібно;
- **1036 р.** — розгром печенігів князем Ярославом Мудрим;
- **1051 р.** — Київську митрополію очолив рус Іларіон;
- **1051 р.** — засновано Києво-Печерський монастир (нині — лавра).

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. У 1036 році князь Ярослав Мудрий повністю розгромив племена печенігів. Пригадайте, коли вперше з'явилися на руській землі ці кочовики. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, скільки років печеніги здійснювали напади на русів.

4. Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку «Інтерв'ю з князем Ярославом Мудрим». Використайте в ній такі слова: *міжусобна боротьба*, «місто Ярослава», *Червенські міста*, «*тесть Європи*», *Софійський собор*, *Іларіон*.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Суспільний устрій. Влада князя. Повсякденне життя

Згадайте, хто і за яких обставин впорядкував збір данини в Київській державі.

Як ви розумієте значення поняття «соціальна структура»?

Чи пам'ятаєте ви, що в середньовічній Європі феодал — земельне володіння, яке надавав сеньйору васалу за виконання військової чи придворної служби?

1. Суспільний устрій.

дерев'яний щит,
обтягнутий шкірою

*Зброя й обладунки дружинника
в IX–XI століттях. Реконструкція*

Суспільство (людність) Русі-України було соціально неоднорідним. Заможні люди користувалися великим обсягом прав і привілеїв. Поруч із ними жили ті, хто ледь зводили кінці з кінцями та ще й мусили виконувати повинності й платити податки. Поділ суспільства на різні групи за певними критеріями називають суспільним устроєм (структурою). Очільником Київської держави, а одночасно й головним земельним власником, був **великий київський князь**. Йому підпорядковувались **удільні князі**, тобто поставлені правити великим київським князем у певній місцевості. Князем міг бути тільки представник династії Рюриковичів.

Військо князя називали дружиною. За участь у воєнних походах та за вірну службу **дружинники** (воїни) отримували платню, частку здобичі або землю. Нашадків родоплемінної знаті чи дружинників, які отримали від князя землю за військову службу, називали **боярами**. З прийняттям християнства зріс

соціальний статус **духовенства** — людей, які здійснювали релігійні обряди. Церква також мала значні земельні володіння, даровані князем. Князі, бояри й церква володіли землею як повноправні господарі: могли передати її в спадок, продати чи подарувати. Таку форму земельного володіння називали **вотчиною**.

Серед містян переважали **ремісники та купці**, які сплачували податки і виконували повинності на користь міст. Ремісники виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, шили одяг та взуття, майстрували прикраси. Основним заняттям купців була торгівля. Вони могли мандрувати й торгувати як усередині держави, так і поза її межами. Найчисельнішою групою населення були особисто вільні селяни — **смерди**. Вони мали житло й земельний наділ, на якому господарювали. Вільні селяни об'єднувалися в **общину** — громаду, яка спільно володіла водоймами, пасовиськами, лісами та іншими угіддями. Громада визначала обов'язкову для всіх сівозміну. Общинники несли взаємну відповідальність за сплату данини та за злочини, вчинені на її території. Селяни сплачували податки: спочатку в натуральній формі, тобто продуктами, — племінній знаті; згодом, після підкорення племен владі великого київського князя, данину платили саме йому.

Були селяни, які через певні життєві обставини втрачали особисту свободу. Деякі з них, втративши своє господарство, брали грошову позику в землевласника — купу, — яку мали відпрацювати. Таких селян називали **закупами**. Відробивши борг, такий селянин ставав вільним. Іншу категорію тимчасово залежних селян називали **рядовичами**, оскільки вони укладали із землевласником ряд (договір) про найм і відповідно до нього працювали за частку виробленої продукції. Зовсім безправними були **дворова челядь** і **холопи**. До челяді належали руси, які втратили своє господарство й працювали на землевласника. Їх могли продати, подарувати або передати в спадок. У подібному становищі перебували холопи. Ними ставали переважно військовополонені. Проте холопство не було довічним. Із джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Існувала категорія людей, яка не належала до жодного соціального стану. Їх називали **ізгоями**. Вони з певних причин вибули зі звичного соціального середовища. До прикладу, ізгоєм міг стати збанкрутілий купець; смерд, який втратив землю й господарство; князь, позбавлений володінь, тощо.

1. Що таке вотчина? Хто в Русі-Україні володів вотчиною?
2. Хто належав до вільного населення міст та сіл?
3. Як називали залежні та напівзалежні категорії населення?

2. Русь-Україна — централізована монархія.

Протягом X–XI століть становище київського князя суттєво зміцнилося. Він став одноосібним і необмеженим правителем держави, його влада була спадковою, тобто передавалася від батька до сина. Київський князь **поєднував законодавчу, виконавчу і судову владу**, тобто приймав закони, впроваджував їх у життя країни та був верховним суддею. Він **представляв інтереси Русі-України в міжнародних відносинах, дбав про захист державних кордонів від ворогів**.

Інколи князю було важко самотійно визначитися з прийняттям важливого державного рішення, тоді він звертався за порадою до **князівської ради**. Членами цього дорадчого органу були бояри, старші дружинники, вище духовенство. З попередніх часів збереглося **віче** — народні збори. Але якщо раніше рішення віча були обов'язковими, то нині до народного волевиявлення князь міг і не дослухатися. Якщо найвища влада в державі успадковується та повністю або частково належить одній особі, то таку державу називають **монархією**. Коли ж влада монарха ніким і нічим не обмежена, а існують лише дорадчі органи, то таку монархію називають необмеженою.

Площа Київської держави за роки правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого суттєво збільшилася. Звісно, київському князю важко було самотійно управляти великими територіями, а племінній знаті він не довіряв. Тож у найбільших містах держави намісниками князя були його сини або ж вірні бояри. Державу, управління якою здійснюють з одного центру безпосередньо правителем чи через його представників, називають **централізованою**.

1. Які державні функції виконував великий київський князь у X–XI століттях?
2. Які дорадчі органи діяли при великому київському князеві? Про що свідчило їхнє існування?
3. Чи була Русь-Україна централізованою державою? Відповідь аргументуйте.

Вігнущия минулого.

Із «Повісті минулих літ» про заповіт Ярослава Мудрого

«В літо 6562 (1054) помер князь руський Ярослав. І коли ще живий був, зібрав синів своїх і сказав їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і

Іван Білібін «Ярослав Мудрий». Поштова листівка. 1926 рік

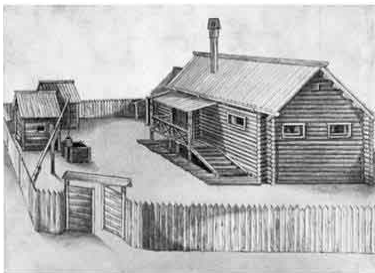
землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ».

1. Які моральні настанови давав синам Ярослав Мудрий?
2. Який спосіб престолонаслідування визначив князь?
3. Поміркуйте. Які обставини власного життя спонукали Ярослава Мудрого скласти заповіт?

3. Повсякденне життя.

Мешкали селяни та незаможні містяни або в **напівземлянках**, або ж у **дерев'яних хатах**. Житла заможних містян мали відокремлену кімнату для відпочинку та кімнату, де зберігали продукти. Княжі оселі називали **теремами**. Вони були просторі й гарно оздоблені різьбою, полив'яними плитками. Обабіч розташовувалися господарські будівлі — для худоби, для зберігання збіжжя, продуктів, напоїв. Меблі були доволі скромними: стільці й ліжка траплялися вкрай рідко. Типовими предметами побуту були скриня, стіл та лава. На чільному місці в кімнаті розташовували ікони. Освітлювали помешкання дерев'яними трісками, восковими свічками, каганцями — олійними лампами. Готували їжу винятково у глиняних горщиках. Житло прогрівали кам'яною піччю, яка була обмазана глиною. Для розведення вогню використовували кремень і залізне кресало.

Оселя. Київ. Поділ. XI–XII століття. Реконструкція

1. Опишіть, що ви бачите на ілюстрації.
2. Які матеріали використовували для будівництва?
3. Для чого використовували нижній поверх, а для чого — верхній?
4. Хто міг мешкати в такій садибі?

До основного раціону харчування входили **каші**, зокрема пшоняні, які заправляли олією. З пшениці, жита, рідше з вівса пекли хліб. Зерно мололи ручними **жорнами**, переважно жінки й старші діти. Щоб змолоти кілограм зерна, йшло 1–2 години. З появою водяних млинів, а пізніше й вітряків праця селян була полегшена. Для помолу мішка зерна витрачали близько 15 хвилин. Споживали також овочі, зокрема горох, боби, сочевицю, часник, ріпу, огірки. З капусти і цибулі варили юшки. Пили овече й коров'яче молоко, кисіль, мед, пиво, зрідка — вино, привезене з Візантії. Їли сир та яйця. Воду брали з криниці. Справжнім смаколикком були лісові горіхи. В лісі також збирали мед диких бджіл та ягоди. Ягоди, залиті водою, зберігали всю зиму. Нерідко чоловіки ходили на полювання та рибну ловлю. Дичину й рибу пекли чи варили в казанах. М'ясо свійських тварин споживали лише на великі свята.

Обов'язковими елементами чоловічого одягу були довга сорочка, яку підв'язували поясом, полотняні штани. Бідніші накидали свитку, а в холодну погоду — кожух. Багатші чоловіки носили каптан, оздоблений хутром та вишивкою. Поверх каптана накидали довгий плащ без рукавів, який скріплювався застібкою на правому плечі. Тканини були червоного, синього, зеленого кольорів та оздоблені узорами із зображенням квітів, зірок, птахів. Шапки мали різний верх: круглий чи гострий, оздоблювали хутром. Чоловіки відрощували бороду й вуса. Жінки носили сорочку, але значно довшу, ніж чоловіки. Поверх сорочки одягали спідницю. Знатні жінки носили довгі каптани з дуже широкими рукавами або ж плащі без рукавів. Волосся в дівчат було розпущеним або заплетеним у косу. Одружені жінки прикривали волосся очіпком, а поверх нього пов'язували хустку. Взувалися у шкіряні постолы, плетені личаки, чоботи. Для прання в затопленій печі розжарювали камені. Тоді їх кидали у воду, щоб та прогрілася. Після цього додавали попіл з печі — найдавніший у світі пральний порошок. Для прання пари сорочок потрібно було кілька годин.

Федір Солнцев.
Реконструкція княжого
одягу на основі фресок
Софійського собору XI ст.

1. Яким було помешкання русів?
2. Що входило до раціону харчування?
3. Стисло опишіть одяг русів та русок.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

в Київській державі правила
династія Рюриковичів

у світі

у Візантійській імперії
володарювала Македонська
династія

*Підсумуйте
свої знання*

1–2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

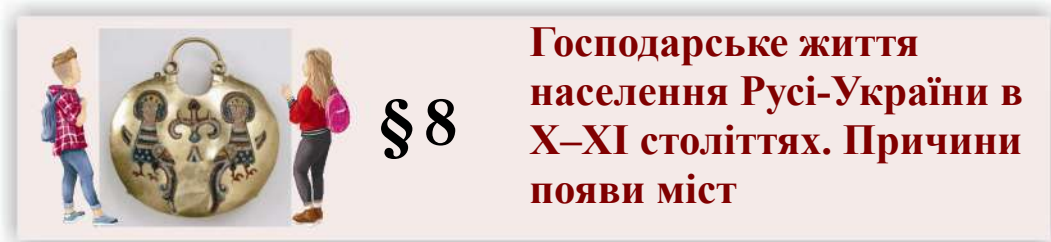

3. У 1014 році князь Ярослав відмовився платити данину Києву, чим викликав гнів батька. Тільки раптова смерть завадила Володимирі Святославичу почати похід на Новгород. Пізніше Ярослав Мудрий, відчуючи близьку смерть, поділив землі між синами, щоб між ними не сталося тієї міжусобної боротьби, як у нього з братами. Допоможіть Марічці підрахувати, скільки часу пройшло між згаданими в тексті подіями.

4. Напишіть твір від імені селянина чи містянина на тему: «Один день із мого життя» за планом:
а) родина; б) житло; в) зовнішній вигляд; г) заняття.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Господарське життя населення Русі-України в Х–ХІ століттях. Причини появи міст

Згадайте, які міста існували в Київській державі в ІХ–Х століттях.

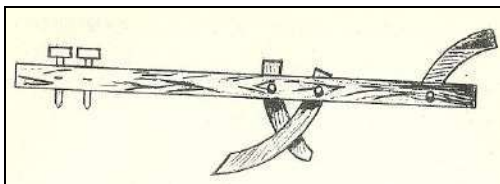
Як ви розумієте значення понять «ремесло», «торгівля»?

Чи пам'ятаєте ви, що князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий сприяли розбудові Києва, причому «місто Ярослава» було всемеро більшим за «місто Володимира»?

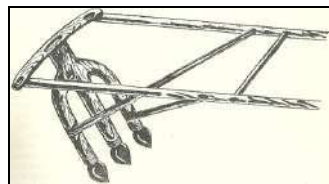
1. Промисли. Сільське господарство.

У добу Середньовіччя людина була великою мірою залежна від природи, цим пояснюється поява поселень поблизу водойм та лісів. У річках й озерах **ловили рибу**, використовуючи гарпуни-тризубці, вудки, сіті, неводи. У лісах **полювали на диких звірів**, озброївшись луком чи рогатиною, розставляючи пастки чи натягуючи великі сіті, одноосібно чи гуртом. З великих тварин водилися ведмеді, олені, тури, зубри. Полювали й на дрібних тварин, насамперед на білок, куниць, бобрів, лисиць, адже вони мали гарне хутро, яке можна було вигідно продати. У полюванні на диких птахів допомагали спеціально навчені соколи та яструби. Також у лісах **добували мед диких бджіл, збирали ягоди**.

Наприкінці Х – у першій половині ХІ століття в економіці Русі-України зросло значення **сільського господарства**. Селяни вирощували зернові культури: жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес. Садили часник, цибулю, сіяли боби, горох, сочевицю, ріпу, льон, хміль. У садах вирощували черешні, горіхи, яблуні, груші, сливи. Для обробітку ґрунту застосовували **плуг** або його найпростіші види — **рало** чи **соху**. Помічником у цій нелегкій справі була свійська худоба — воли та коні. Ручний обробіток землі здійснювали за допомогою мотики, лопати, серпа, коси, грабель, ціпа. Розводили також свиней, малу рогату худобу — кіз, овець, а також домашню птицю — курей, качок, гусей.

Однозубе рало. Світлина

Потрійна соха. Світлина

Постійне використання землі призводило до її виснаження. У лісистій місцевості, щоб зайняти нову ділянку, зрубували дерева, спалювали їх, а попіл використовували для підживлення ґрунту. Іншим варіантом удобрення землі була **трипільна сівозміна**. Землю ділили на три частини. До прикладу, на першій сіяли озимі культури, на другій — ярі, а третю залишали під паром. Щороку ділянки чергували, даючи таким чином землі відпочити.

Трипільна система сівозміни

Перший рік	Ярі культури	Озимі культури	Під паром (нічого не садили)
Другий рік	Під паром (нічого не садили)	Ярі культури	Озимі культури
Третій рік	Озимі культури	Під паром (нічого не садили)	Ярі культури

1. Якими промислами займалися мешканці Київської держави?
2. Стисло охарактеризуйте сільське господарство Русі-України.
3. Як руси й руски боролися з виснаженням землі?

2. Міста.

Залюднення руських земель залежало від місцевості. Основними типами поселень були **міста** і **села**. Населення міст коливалося від 300 до 1000 меш-

*Терем князя Ярослава.
Сучасна реконструкція в парку
«Київська Русь»*

1. Яку історичну інформацію можна отримати з ілюстрації?

канців. **Місто** у княжі часи складалося з двох частин: **дитинця (центральної частини)** й **посаду (передмістя)**. Дитинець завжди був на пагорбі й добре укріплювався валами та мурами. Вали сягали у висоту від кількох до кільканадцяти метрів. Для кращого захисту поверх валу густо набивали палі. Щоб здалеку бачити наближення ворога та давати йому відсіч, будували вежі. Довкола валу викопували рів та наповнювали його із найближчої водойми. Через рів будували міст: або підйомний, або такий, що швидко розбирався на частини, щоб вороги не

проникли всередину. В центральній частині міста знаходилися княжі тереми, будинки знатних осіб, храми. У передмісті мешкали ремісники й купці. Якщо була загроза війни чи нападу кочовиків, вони знаходили прихисток у дитинці.

У X–XI століттях у Київській державі розбудовували вже існуючі міста, а також виникали нові. У міста перетворили **центри племенних союзів** — **городища** Іскоростень, Чернігів. Причини появи нових міст різні. До прикладу, князі Володимир та Ярослав закладали фортеці для захисту руських кордонів від ймовірних нападів ворогів. Згодом довкола **фортець виникли міста** Володимир, Берестя, Ярослав, Юр'їв та інші. З прийняттям християнства стали зводити церкви та монастирі. Поблизу **храмів утворилися нові поселення**.

Зростання селянських родин призводило до малоземелля, тому деякі господарі шукали роботу, не пов'язану із землеробством, скотарством чи промислами. Відтак, виникали цілі поселення, мешканці яких не мали землі, але зате **займалися ремеслами**. Ремісничі вироби можна було продати, тому такі поселення з'являлися насамперед на перехресті торговельних шляхів. Щоб не возити здалеку сировину, ремісники селилися біля покладів залізної руди, глини чи біля лісів. Поруч із ремісниками мешкали купці, котрі привозили товари з різних куточків країни, а також із Європи і Сходу.

1. З яких частин складалися міста у княжі часи? Які функції вони виконували?
2. Які поселення ставали містами у X–XI століттях?
3. Чи можна стверджувати, що заняття ремеслом сприяло появі міст?

3. Ремесла. Торгівля.

Основним заняттям містян були **ремесла**. Хоча й селяни для своїх потреб і надалі виготовляли необхідні речі. Звісно, вони відрізнялися якістю. За підрахунками дослідників, у Русі-Україні ремісники знали близько 70 спеціальностей. Надзвичайного поширення серед ремесел набули **металургія** та пов'язане з нею **ковальство**. Ковалі виготовляли з металу знаряддя праці, зброю, ремісничі інструменти, предмети хатнього начиння. Гончарі уславилися виробництвом посуду, насамперед полив'яного. Гутники (склодуви) навчилися видувати посуд і прикраси. Кравці шили одяг та взуття. Теслярі витесували з дерева предмети побуту й меблі. Ювеліри виготовляли прикраси із золота, срібла, бронзи, міді в техніці скань, зернь, чернь та перегородчаста емаль. Серед прикрас були поширеними браслети, персні, колти (скроневі прикраси, які підвішувалися до головного убору).

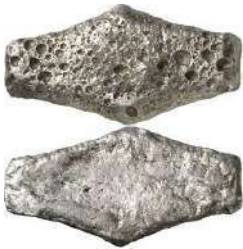
Ювелірні прикраси часів Русі-України:

1 — золотий браслет, виконаний у техніці скань. Скань — це ажурний або напаяний на металевий фон візерунок з тонкого золотого, срібного або мідного дроту, гладкого або звитого в мотузочки;

2 — намистина з товстою позолотою, виконана в техніці зернь та скань. Зернь — дрібні золоті або срібні прикраси у формі кульок діаметром від 0,4 мм, які прикріплюють до ювелірних виробів на орнамент зі скані;

3 — срібний перстень, виконаний у техніці чернь. Чернь — темне зображення або візерунок на поверхні металу з використанням сплаву зі срібла, міді, свинцю і сірки;

4 — золота скронева прикраса з емаллю. Емаль — склоподібний матеріал, який використовують для оздоблення прикрас; спочатку малюнок позначають тонким дротом, напаяним на пластину, а потім отвори, що утворилися, заповнюють емаллю.

Срібна гривня вагою близько 164 г.

Нині є логотипом Національного банку України

1. Поруч із гривнею діяли менші грошові одиниці.

1 гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 різанам = 150 векшам (віверицям).

Порахуйте, скільки важила 1 векша.

Важливою складовою економіки держави була торгівля. Вона здійснювалася насамперед річковими шляхами, бо доріг будували мало, та й поселення розташовували на далекій відстані. Мости будували з дерева. Їх робили тимчасовими, тобто такими, що можна легко розібрати. Найважливіше значення серед річок мав Дніпро. Через Дніпро від Балтійського до Чорного моря проходив славнозвісний торговельний шлях «**із варягів у греки**». Мандрували також **Соляним та Залозним шляхами**. Першим возили сіль, він проходив від північнокримських соляних озер та лиманів до Прикарпаття. Київ з Тмутороканським князівством, країнами Малої Азії та Сходу поєднував Залозний шлях. Одні дослідники пов'язують назву шляху із густим верболозовим Голубим лісом (лозняком) обабіч річки Самари, притоки Дніпра; інші — із давньоруським словом «залазьний», тобто «небезпечний». Судноплавними були Дністер, Південний Буг, Десна та інші великі

ріки. У місцях, де дві річки наближалися одна до одної, човни витягали на суходіл і протягали на валках до другої ріки.

За кордон вивозили продукти сільського господарства та промислів, насамперед зерно, мед, віск, хутро, шкури. Торгували з європейськими країнами та державами арабського Сходу. У Русь-Україну завозили предмети розкоші та церковне начиння: шовкові й вовняні тканини, тонке полотно, золото й срібло, прикраси, вина, прянощі, ікони, хрести. Торгували й з кочовиками: у них руси купували коней, волів, овець. У торговельному обігу використовували арабські, візантійські, західноєвропейські монети. Князь Володимир започаткував карбування власних грошей — златників та срібників. Поруч із ними в обігу були срібні злитки — **гривні**, які спочатку використовували як одиницю ваги. Згодом гривні певної форми та ваги стали грошовою одиницею. Торгівля відбувалася на центральному майдані міста. Місця торгівлі називали **торжищами, торжками, торговищами**. Одним із найбільших був Бабин торжок у Києві.

1. Які ремесла набули особливого розвитку в Київській державі?
2. Назвіть торговельні шляхи, що пов'язували Русь-Україну з іншими державами.
3. Чим руси торгували з іншими країнами? Що було мірилом вартості товарів?

Відгукись минулого.

Із «Повісті минулих літ» про один із торговельних шляхів Русі-України

«...а у верхів'ях Дніпра — волоком до Ловаті, а по Ловаті можна увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера випливає Волхов і впадає в озеро велике Нево, і устя того озера впадає в море Варязьке (Балтійське). І по тому морю можна плисти до Рима, а від Рима можна приплисти по [...] морю до Царгорода, а від Царгорода можна приплисти в Понт-море (Чорне море), у яке впадає Дніпро-ріка».

1. Проаналізуйте. Який торговельний шлях описаний в історичному джерелі?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

в Русі-Україні набув особливого значення торговельний шлях «із варягів у греки»

занепав торговельний шлях «із варягів в араби», що сполучав Скандинавію з Арабським халіфатом

1. Проаналізуйте таблицю. Який транспорт, на вашу думку, найчастіше обирали мандрівники? Чому?

Ефективність перевезення товарів із Новгороду до Києва морським і суходільним транспортом

Вид транспорту	Тривалість перевезення, днів	Загальний обсяг, т	Кількість осіб, що супроводжували
	8	120	25
	28	2	1 візник + охорона

2. Розгляньте подані нижче зображення. Визначте, в якій техніці виготовлені ювелірні вироби.

3. У «Повісті минулих літ» літописець під 1030 роком здійснив допис про похід князя Ярослава Мудрого: «В тому ж році пішов Ярослав на чудь, і переміг їх, і поставив город Юр'їв». Це була перша згадка про місто Тарту (Естонія) в писемних джерелах. Разом з Ігорем здійсніть обчислення. Скільки років існує естонське місто Тарту, засноване Ярославом Мудрим?

4. Уявіть, що ви — середньовічний купець, який приїхав на Бабин торжок до Києва. Опишіть свою дорогу (звідки ви приїхали, яким шляхом добиралися, на чому). Який товар ви привезли до Києва? Що плануєте купити? Якими грошима будете розраховуватися? Відповідь оформте у вигляді розповіді від першої особи.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§9

Культура Русі-України в X – першій половині XI століття

Згадайте, коли, де і завдяки чіім зусиллям у Русі-Україні з'явилися перша школа і перша бібліотека.

Як ви розумієте значення понять «освіта», «писемність», «архітектура»?

Чи пам'ятаєте ви, що культура — це сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти, нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду?

1. Писемність. Освіта.

Про існування руської писемності в дохристиянський період свідчать різні історичні джерела. Згадки про це містять свідчення слов'янського просвітника Кирила, арабських письменників. У другій половині IX – на початку X століття на базі грецького алфавіту виникла слов'янська абетка — кирилиця, а на її основі сформували **старослов'янську мову**. З прийняттям християнства вона набула поширення, насамперед у релігійній сфері. Нею писали церковні книги й проводили богослужіння. Проте мова спілкування суттєво відрізнялася від книжної. Дослідники вважають, що руси і руски розмовляли **давньоукраїнською мовою**. Старослов'янською з елементами та лексичними формами давньоукраїнської мови робили записи на **берестяних (з березової кори) грамотах**, укладали угоди, зокрема між Руссю-Україною та Візантією. До нашого часу збереглися численні **графіті** — стародавні написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд, керамічних виробів та інших речах. Наявність подібних написів свідчить про поширення писемності серед представників різних соціальних груп.

Із хрещенням Русі-України пов'язана поява шкіл, які відкривали при храмах: Десятинній церкві, Софійському соборі. Щоправда, ці освітні заклади мали певні обмеження: сюди набирали лише хлопчиків і лише із заможних родин. Згодом школи з'явилися в інших містах та навіть у селах, де існували церкви. Навчання мало релігійний характер. Учителями були священники, а вчилися читати по церковних книгах. Книги завозили з Візантії й поширювали шляхом переписування. Навчали дітей і математиці. Школярі вміли додавати, віднімати, множити й ділити, здійснювати дії з дробами та обчислювати відсотки.

Спочатку книги завозили з інших країн, а тоді їх перекладали й переписували. Майстерні для переписування книг називали **скрипторіями**. Вони існували при храмах, а переписувачами були монахи. Книги ілюстрували рукописними малюнками, котрі називають **книжковими мініатюрами**. Згодом з'явилися оригінальні твори, тобто такі, що були написані русами. До прикладу, митрополит Іларіон є автором «Слова про закон і благодать», де звеличує князя Володимира за прийняття ним християнської віри. Цінним історичним джерелом стали **літописи** — історико-літературні твори, де оповідь про події в релігійному, культурному, політичному житті Русі-України ведеться за літами (роками). Літописання, ймовірно, було започатковане за княгині Володимира Великого. В середині XI століття чернець Києво-Печерського монастиря Никон розпочав написання «Літопису руського».

1. Які мови співіснували в Русі-Україні?
2. Де виникали перші школи? Які особливості мало навчання у той час?
3. Поясніть значення понять «скрипторії», «книжкові мініатюри», «літописи».

Детальніше про... цінність книги в Київській державі

*Картина Ольги Гальчинської
«У бібліотеці Ярослава Мудрого»*

Релике значення поширенню писемності та книг надавав князь Ярослав: «зібрав багато писців і перекладав з грецького на слов'янське письмо, і списали книги многі». Багато з тих книг увійшли до книгозбірні при Софійському соборі. Переписування було важкою і тривалою справою, тому переписувачі раділи завершенню книги: «Радий заєць, як утече з сильця, — так і писець, коли скінчив останній рядок».

Писали на тонко вичиненій телячій шкірі — **пергаменті**, а також на **бересті**. Чорнила робили з дубової чи вільхової кори.

Знаряддями для письма були гусячі пера. Палітурки обтягували шкірою, оздоблювали дорогоцінним камінням, золотими чи срібними пластинками. Виписували кожну літеру. Першу букву розділу — **ініціал** — оздоблювали особливо майстерно. Як правило, ініціали були більшого розміру, ніж інші літери. Початок книги чи розділу прикрашали **заставками** — малюнком на всю ширину сторінки у вигляді дивовижного плетіння, із зображенням фантастичних птахів чи звірів. Ініціали і

заставки малювали яскраво-червоною фарбою, а подекуди сріблом і золотом. Усе це здорожчувало вартість книг. Власник вписував своє ім'я до книги, а також погрожував потенційному злодію: «А хто б її узяв, хай буде проклятий, анафема».

Книги цінували й за те, що вони сприяли духовному збагаченню. «Велика є користь з книжної науки, — стверджував літописець Нестор у «Повісті минулих літ». — У словах книжних знаходимо мудрість і здержливість. Бо це ріки, що наводнюють світ, це джерела мудрості».

1. На основі тексту рубрики «Детальніше про...» доведіть, що книги в Русі-Україні були і матеріальною, і духовною цінністю.
2. Поясніть значення понять «пергамент», «береста», «ініціал», «заставка».
3. Знайдіть у рубриці ініціал та заставку.

2. Архітектура.

Мистецтво зводити будинки та споруди в Х – першій половині XI століття руси опанували на високому рівні. **Основним будівельним матеріалом було дерево.** З нього поставали оселі селян, містян та княжі тереми. Укріплення довкола міст та оборонну лінію проти кочовиків теж будували з цього матеріалу. До прикладу, такими були основа (зруби) та

*Спасо-Преображенський собор
у Чернігові. 1036 рік. Сучасний вигляд.
Світлина*

гребні Змієвих валів. Основним недоліком дерева є його вразливість до вогню, а пожежі в той час були частим явищем. Згодом почали зводити кам'яні споруди, адже вони були надійніші за дерев'яні. Перший мурований княжий палац побудувала княгиня Ольга, а перший мурований храм — князь Володимир. *(Пригадайте назву церкви та роки її будівництва).*

З прийняттям християнства, в Русі-Україні суттєво позжавили будівництво культових споруд, адже для відправлення релігійних обрядів потрібні були церкви.

Починаючи від Володимира Великого, кожен князь вважав своїм святим обов'язком побудувати храм. *(Пригадайте, які храми було споруджено за*

княжіння Володимира Великого та Ярослава Мудрого). Величні храми з'явилися в багатьох містах, зокрема в Чернігові з ініціативи князя Мстислава Володимировича в 1036 році було зведено **Спасо-Преображенський собор**. Спочатку храми будували візантійські майстри, з часом руські зодчі (будівничі) перейняли їхній досвід. Церковні святині ставали своєрідними усипальницями для князів. До прикладу, коли в 1054 році помер Ярослав Мудрий, його поховали у Софійському соборі.

1. Віднайдіть на карті «місто Володимира».
2. Які споруди із зображених вам відомі? Яких споруд не вистачає?

Храми оздоблювали мозаїкою, фресками, а також іконами, які часто поєднували для створення цілісного образу. **Мозаїка** — візерунки чи зображення, зроблені з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла, які закріплювали на шарі цементу або на вапняному розчині. До нашого часу збереглися мозаїчні підлоги Десятинної церкви та настінні мозаїки Софійського собору. **Фреска** — техніка живопису, коли фарби наносять на вологу штукатурку й таким чином розписують стіни. **Ікони** — портретні та сюжетні зображення священного характеру, до прикладу, зображення Ісуса

Христа, Пресвятої Богородиці, святих, пророків, подій Святого Письма. Ікони виконували на дошках. Спочатку їх завозили з Візантії. Згодом за грецьким зразком ікони писали й руські майстри, які привнесли у свої шедеври самотутній характер.

*Мозаїка Богоматері Оранти
із Софійського собору в Києві.
1 пол. XI ст. Світлина*

*Мозаїка Христа Вседержителя
із Софійського собору в Києві.
1 пол. XI ст. Світлина*

- ➔
1. Що було основним будівельним матеріалом у Русі-Україні?
 2. Який фактор сприяв поживленню культового будівництва в Русі-Україні?
 3. Чим оздоблювали храми?

3. Фольклор. Музична творчість. Дозвілля.

Душею народу є його творчість, яку ще називають **фольклором**. Дослідження усної народної творчості дає можливість відтворити історію, культуру, побут того часу, дізнатися про мрії і сподівання народу. В Русі-Україні були поширені різноманітні жанри фольклору: казки й биліни, прислів'я й приказки, пісні тощо.

Казки — народнопоетичні твори про несправжні події та вигаданих персонажів. Звірі та сили природи набувають у казках людської подобі. У казках руси висловлювали свої погляди на добро і зло, правду і кривду. **Биліни** — це різновид історичних пісень княжої доби, які присвячені

боротьбі русів із кочовиками. В билинах прославляли подвиги героїв-богатирів, зокрема Святогора, Добрині, Іллі Муромця. За сюжетом билини пов'язані з князем Володимиром Великим. Увесь життєвий цикл селянина супроводжували **обрядові пісні**. Їх присвячували приходу весни, жнивам, збору врожаю. Співали на хрестинах, весіллях, голосили на похоронах. Життєвий досвід і мудрість народу відображено у **прислів'ях і приповідках (приказках)**: «Правдою весь світ перейдеш і назад вернешся», «І на жалку кропиву мороз буває» тощо. Всі ці фольклорні надбання стали виявом високого ступеня духовності русів, їхньої творчої сили та уяви.

«Скоморохи і музики».

*Фрагмент фрески Південної бапти Софійського собору в Києві. 1 пол. XI ст.
Світлина*

1. Що таке фреска?
2. Розгляньте зображення. На яких інструментах грають артисти?

«Музикант».

*Фрагмент фрески Північної бапти Софійського собору в Києві.
1 пол. XI ст. Світлина*

Любили давні руси розважатися. Народні забави були різні: «сходилися на ігрища, на танки й на всякі бісовські пісні», — йдеться в літописі. Молодь ходила на **вечорниці**. До народних забав належить **боротьба між чоловіками**, яку згодом замінили лицарські змагання. Іншою формою відпочинку були **танці**. Танцювали на весіллях, банкетах, вечорницях, святах, найчастіше — під музичний супровід. Грали на бубнах і трубах; сопілях і пищалях (вид сопілки чи флейти); свирілі (інструмент, що складається з кількох сопілок); гусях (інструмент, подібний до арфи); ймовірно, органі. До народних гулянь завжди долучалися фахові артисти, яких називали **ігрецями** або **скоморохами**. Вони мали велику популярність

серед народу, натомість церковні діячі засуджували їх як великих грішників. З прийняттям християнства в Русі-Україні поширився **хоровий спів**, який тривалий час перебував під грецьким та болгарським впливом.

1. Що таке фольклор?
2. Стисло охарактеризуйте жанри усної народної творчості в Русі-Україні.
3. Які народні розваги любили руси?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

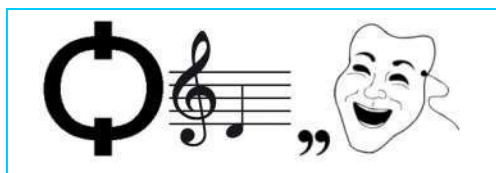
в Русі-Україні помер князь Ярослав Мудрий

відбувся розкол християнської церкви на православну та католицьку

Пісню, учітьте свої знам'я

1. Запишіть у зошит дату та подію, пов'язану з нею, олівцями (ручками) трьох кольорів:
– **1036 р.** — побудовано Спасо-Преображенський собор у Чернігові.
2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. 1036 року зусиллями князя Мстислава Володимировича було зведено Спасо-Преображенський собор, що став справжньою окрасою Чернігова. Це одна з найстаріших збережених монументальних кам'яних будівель України. Пригадайте особливості римського літочислення. Здійсніть обчислення за допомогою шкали часу та з'ясуйте, в якому році за римським календарем було побудовано Спасо-Преображенський собор.

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Культура Русі-України в X – першій половині XI століття».
5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§10

Тема. «Руська правда» — історичне джерело про правове становище різних верств населення Русі-України

Мета. На основі витягів з «Руської правди» охарактеризувати правове становище різних верств населення Русі-України.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте: 1) хто був укладачем першої частини «Руської правди» (інформація міститься в § 6); 2) яким був суспільний устрій Русі-України (інформація міститься в § 7).

Завдання 2. Опрацюйте витяг із Новгородського літопису та дайте письмову відповідь на запитання.

Відлуння минулого.

Із Новгородського літопису про діяльність Ярослава Мудрого після перемоги на річці Альті над Святополком

«В літо 6527 (1019) [...] І почав Ярослав ділити: старостам по 10 гривень, а смердам по гривні, а новгородцям по 10 гривень, і відпустив їх усіх додому і дав їм правду («Правду Ярослава») і устав («Статут Великого князя Ярослава Володимировича про суди»), списав грамоту («Грамоту» Ярослава новгородцям) і сказав: так ходіть і тримайте, як списав для вас».

➔ 1. Коли було створено першу писемну збірку законів Русі-України?

Перша сторінка Синодального списку «Руської правди». Світлина

1. Уважно розгляньте ілюстрацію.
2. Поміркуйте, якою мовою написаний документ.
3. Чи є на ілюстрації ініціал та заставка?

Завдання 3. Опрацюйте уривок зі спогадів арабського мандрівника та дайте відповідь на запитання.

Зі спогадів Абу Хамід аль-Гарнаті, арабського мандрівника, ісламського місіонера XII століття

«У слов'ян суворі порядки. Якщо хто-небудь завдасть шкоди невольниці іншого, або його синові, або його худобі, або порушить законність якимось чином, то беруть з порушника деяку суму грошей».

➔ 1. Який вид покарання за порушення законності був поширеним у Русі-Україні?

Завдання 4. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте письмові відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про юридичну відповідальність за вбивство

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж (*боярин*) чи княжого тіуна (*управитель господарством князя*). Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень (*дружинник*), чи купець, чи боярський тіун (*управитель господарством боярина*), або мечник (*дружинник, який виконував ще й судові функції*), або ізгой, або новгородець, то 40 гривень сплатити за нього. [...]

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити 80 гривень тій верві (*сільській громаді*), в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, — то 40 гривень. [...].

8. А це про княжих отроків (*молодші дружинники князя*), чи про конюха, чи про повара, — то 40 гривень, а за тіуна огнищного (*управителя князівського дому*) і за конюшого — 80 гривень, а за сільського тіуна, княжого чи землевласникового, — то 12 гривень; а за рядового (*нечиновну, просту людину*) — 5 гривень, так само і за боярського.

9. А за ремісника і за ремісницю, — то 12 гривень, і за кормилицю (*жінку, яка вигодувала дитину*), хоч би була й із холопів чи рабів.

1. Чи існував звичай кровної помсти в Київській державі?
2. Яким був розмір штрафу за вбивство представників різних суспільних верств?
3. Яким був штраф за вбивство жінки-годувальниці? Про що це свідчить?

Завдання 5. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про правове становище челядника (холопа)

22. Коли челядник (холоп) сховається, і на торгу сповістять про його втечу чи пропажу і через три дні його не знайдуть, то після третього дня новий господар вважає його своїм челядником, а попередньому власнику холопа сплачує 3 гривні продажі.

28. Коли хто знайде свого украденого челядника і візьме його [...]; і за всі збитки має платити останній вор, і князю продажі 12 гривень за челядника, чи вкраденого чи уведеного. [...]

29. Коли ж щось крадене купив на торгу, чи коня, чи одяг, чи худобину, то

Картина Олексія Штанка
«Ярослав Мудрий. «Руська правда». 1994 рік

довести невинуватість можуть два вільні мужі або митник, які мають знати, у кого купив, тоді йти за ним тим свідкам під присягою.

1. Чи були в Русі-Україні окремі верстви населення предметом власності інших людей?
2. У скільки цінували володіння челядником/холопом?
3. Чиї свідчення бралися до уваги у випадку купівлі краденого?

*Картина Івана Білібіна «Суд часів
«Руської правди». 1907 рік*

1. Віднайдіть на ілюстрації, де зображений князь, назвіть його ім'я.
2. Представників яких суспільних верств зображено на ілюстрації?
3. Поміркуйте. Чому в центрі ілюстрації зображено вогонь? Що це означає?

Завдання 6. Опрацюйте витяги з «Руської правди» та дайте відповіді на запитання.

Із «Руської правди» про юридичну відповідальність за крадіжку

35. Якщо вкрадуть княжого коня і наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших — по 2 гривні. [...]

37. Якщо ворами будуть холопи, чи князівські, чи боярські, чи монастирські, — їх же князь продажею не карає, оскільки вони не вільні, то подвійно має заплатити їх власник позивачу за кривду.

1. Чи був однаковим штраф за крадіжку власності князя та власності інших суспільних верств? Наведіть відповідну цитату з документа.
2. Хто ніс відповідальність за крадіжку, здійснену холопами? Про що це свідчить?

Золота скриня, де зберігали «Руську правду». Світлина

1. Уважно розгляньте ілюстрацію.
2. Яким металом оздоблена скриня?
3. Про що свідчить виготовлення спеціальної скрині для зберігання збірки законів?

Завдання 7. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих документів доведіть або спростуйте думку: «Людське життя було найвищою цінністю в Київській державі. Покарання за вбивство представників різних верств населення було однаковим».

Узагальнення за розділом: «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.»

Любі діти! Ви успішно опанували другий розділ, а мудрими порадами й помічниками були ваші ровесники — юні знавці історії — Марічка та Ігор. Їх настільки захопили події минувшини, що вони вирішили здійснити мандрівку в часі та повернутися на десять століть назад. До подорожі юні мандрівники запрошують і вас. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Отож, рушаймо на гостину до князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого!

Зупинка 1.

Допоможіть Марічці та Ігорю знайти на карті «Русь-Україна за княжіння Володимира Великого та Ярослава Мудрого» (с. 46) міста: Червен, Херсонес, Юр'їв, Київ, Чернігів, Тмуторокань. Установіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Червен	місто, засноване Ярославом Мудрим на землях племені чудь
Херсонес	місто, де печеніги зазнали остаточної поразки від руського війська
Юр'їв	фортеця, що дала назву групі міст на лівому березі Західного Бугу, за які суперничали Київська держава і Польща
Київ	місто, у якому охрестився князь Володимир Великий
Чернігів	місто, де протягом тринадцяти років княжив Мстислав Володимирович
Тмуторокань	місто, у якому княжив Мстислав після укладання мирної угоди з братом

Зупинка 2.

Розгляньте зображення пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва. Допоможіть Марічці та Ігорю встановити відповідність між зображеннями пам'яток та їхніми назвами.

- А Софійський собор у Києві
- Б Мозаїка Христа Вседержителя із Софійського собору в Києві
- В Спасо-Преображенський собор у Чернігові
- Г Мозаїка Богоматері Оранти із Софійського собору в Києві

Зупинка 3.

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Володимира Великого, в іншу — Ярослава Мудрого.

А

Б

- 1 почав карбувати златники та срібники
- 2 охрестився сам і охрестив Русь-Україну
- 3 розгромив печенігів
- 4 спробував реформувати язичництво
- 5 побудував Софійський собор
- 6 уклав першу писемну збірку законів
- 7 сприяв обранню Київським митрополитом місцевого священника Іларіона
- 8 замінив дружинників-варягів на русів
- 9 отримав прізвисько «тесть Європи»
- 10 побудував Десятинну церкву
- 11 відкрив першу школу
- 12 за його наказом було зведено Змієві вали

Зупинка 4.

Допоможіть Марічці та Ігорю правильно відповісти на запитання вікторини «Культура Русі-України кінця X – першої половини XI століття» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Написи й малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд (7 букв).
2. Майстерня для переписування книг у Русі-Україні (10 букв).
3. Рукописний малюнок, яким ілюстрували давню книгу (9 букв).
4. Історико-літературний твір, де оповідь про події ведеться за літами (роками) (7 букв).
5. Візерунок чи зображення, зроблене з частинок різнокольорових камінців, мармуру чи скла (7 букв).
6. Зображення, виконане олійними фарбами по вологій штукатурці (5 букв).
7. Портретне чи сюжетне зображення священного характеру, виконане на дошці (5 букв).

Зупинка 5.

Разом з Марічкою установіть послідовність історичних подій.

- А Початок одноосібного княжіння Ярослава Мудрого
- Б Заснування Києво-Печерського монастиря
- В Прихід до влади Володимира Великого
- Г Остаточне повернення Червенських міст до Русі-України

Зупинка 6.

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Ігорю визначити, про які історичні події в них йдеться. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

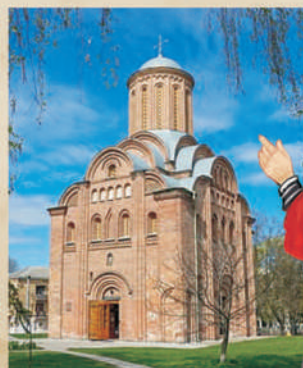
- А «А було ж печенігів без числа. Ярослав приготував до бою дружину. Печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони, де ото є нині Свята Софія. Сталася січа люта, і одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги...».
- Б «І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... І, приволікши його, вкинули його в Дніпро».
- В «Осе я одходжу зі світу сього... Тепер же поручаю замість себе Київ найстаршому синові, брату вашому Ізяславу. А Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяславль, Ігорю — Володимир, В'ячеславу — Смоленськ».
- Г «І почав Ярослав ділити: старостам по 10 гривень, а смердам по гривні, а новгородцям по 10 гривень, і відпустив їх усіх додому і дав їм правду («Правду Ярослава») і устав («Статут Великого князя Ярослава Володимировича про суди»).

Зупинка 7.

Пригадайте суспільний устрій Русі-України. На які верстви ділилося населення? Зобразіть цей поділ у вигляді соціальної піраміди (від вищих до нижчих верств населення). Малюнок-схему презентуйте перед учнями класу.

Розділ 3.

Русь-Україна
у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 11

Русь-Україна за нащадків Ярослава Мудрого

*Згадайте, які території ввійшли до Русі-України за правління князя Ярослава.
Як ви розумієте значення понять «вотчина», «шлюбна дипломатія»?
Чи пам'ятаєте ви, що за роки правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Русь-Україна стала централізованою могутньою монархією?*

1. Правління Ярославичів.

В XI столітті Русь-Україна була могутньою європейською державою. Прагнучи забезпечити її процвітання, Ярослав Мудрий дав заповіт своїм синам жити в мирі й злагоді. Задля цього, як ви вже знаєте, він утвердив новий принцип престолонаслідування, який ґрунтувався на старшинстві.

Упродовж **1054–1073 років Ізяслав** княжив разом із братами **Святославом** і **Всеволодом**. Відтак у Русі-Україні встановили незнану раніше форму правління, яку історики назвали **тріумвіратом Ярославичів**. Усі державні справи брати вирішували разом. Найбільшим клопотом Ярославичів були кочовики, котрі, ніби в калейдоскопі, змінювали один одного на кордонах держави. В другій половині XI століття великою загрозою для Русі-України стали **половці**, котрі прийшли в причорноморські степи з Прикаспію. **1068 року** в битві на річці **Альта** (притока річки Трубіж у басейні Дніпра) об'єднане військо Ярославичів зазнало поразки від половців. Князі рятувалися втечею із поля бою. Їхня безпорадність викликала обурення в киян, які вирішили самі захищати місто. Вони зажадали від Ізяслава дати їм коней і зброю. Князь відмовив, певно, остерігаючись озброїти вороже налаштованих до нього містян. Тоді «люди кийвські» підняли повстання і вигнали Ізяслава. Лише через півроку з допомогою польського війська він зміг повернутися до міста і жорстоко помстився повсталим.

Поразка від половців загострила стосунки між братами. Задля збереження єдності держави **1072 року** князі зібралися в місті **Вишгород**.

*«Битва на річці Альта».
Мініатюра з Радзивілівського
літопису*

Тут був прийнятий важливий спільний юридичний документ — «**Правда Ярославичів**», що доповнив «Руську правду». Зміни найперше стосувалися запровадження князівської власності на землю. Ярославичі вважали свої уділи спадковою власністю — вотчиною. «Правда Ярославичів» визначала покарання за посягання на вотчину та інші правопорушення. Однак колишня єдність не була відновлена. Вже наступного року Святослав зайняв київський престол, а його старший брат мусив рятуватися втечею. Період тріумвірату завершився. В Київській державі відновили одноосібну монархію. Упродовж 1073–1093 років Ярославичі по черзі правили, займаючи великокняжий трон.

«Святослав Ярославич із родиною». Мініатюра з «Ізборника» Святослава. 1076 рік

1. Який принцип престолонаслідування запровадив князь Ярослав Мудрий?
2. З якими викликами зустрілись Ярославичі в середині XI століття?
3. Що таке «Правда Ярославичів»? Для чого її було прийнято?

Вігнущись минулого.

Із «Повісті минулих літ» про битву на річці Альта

«У рік 1068 прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многії. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І, коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці».

1. Як діяли руські князі на річці Альта в битві з половцями?

2. Князівські з'їзди (снєми).

Послаблення центральної влади викликало необхідність скликання **з'їздів князів — снємів** (зборів). На них розглядали питання, важливі для всіх земель Київської держави. **1097 року** на заклик сина Всеволода **Володимира Мономаха** князі зібралися в місті **Любеч**. Тут вони вирішили вважати злочином захоплення чужої вотчини і спільно виступити проти того, хто спробує таке вчинити. Домовилися також об'єднати зусилля для боротьби з половцями.

Однак того самого року волинський правитель Давид Ігорович полонив і осліпив князя Василька Ростиславича, вимагаючи від свого нещасного бранця

Картина Петра Андрусіва
«З'їзд руських князів»

віддати Тербовльську землю, закріплену за тим постановою Любецького з'їзду. Цей нелюдський вчинок викликав обурення в суспільстві. Князя Давида вигнали з Волині. Отже, постанови Любецького та наступних князівських з'їздів у Витичеві в 1100 році, на Золотчі 1101 року, біля Долобського озера 1103 року не змогли припинити міжкнязівські чвари. Потрібні

були більш рішучі дії задля відновлення єдності Русі-України, особливо в умовах постійно зростаючої загрози від половців.

Неодноразово радилися князі щодо відсічі цим кочовикам, однак діяли не завжди злагоджено. Літописець розповів, що дружинники великого київського князя Святополка відмовилися йти в похід проти половців навесні 1103 року, бо це завдасть збитків смердам та їхнім посівам і коням. Вирішальне значення в організації цього спільного походу мала відповідь переяславльського князя Володимира Мономаха: «Дивуюсь я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють. А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд і, приїхавши, половчин застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його та дітей його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?!». **Похід 1103 року** започаткував низку переможних походів руських князів проти половців у 1107, 1109, 1111 та наступних роках. Руси змогли забезпечити власні володіння від набігів кочовиків, а Володимир Мономах своїми перемогами над половцями зажив слави оборонця Руської землі.

1. Коли відбувся Любецький з'їзд князів?
2. Чи змогли постанови снемів припинити міжкнязівські чвари?
3. Чому Володимира Мономаха називали оборонцем Руської землі?

Відгукніть минулого.

Із «Повісті минулих літ» про Любецький з'їзд князів

«У рік 6605 (1097) прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодич], і Давид Ігорович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне

Любецький замок. Реконструкція

серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод; Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будем ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього чесний хрест і вся земля Руська».

1. Що стало причиною скликання Любецького з'їзду князів?
2. Які рішення були на ньому прийняті?

3. Русь-Україна за Володимира Мономаха і Мстислава Великого.

1113 року помер Святополк II Ізяславич, який правив у Києві з 1093 року. Кияни не любили нещирого і скупого князя, котрий симпатизував лихварям і сам спекулював сіллю. Його смерть збурила повстання в місті. Віче городян покликало на престол **Володимира Мономаха**, який правив державою до **1125 року**. Прізвисько Мономах Володимир успадкував від свого діда по матері — візантійського імператора Костянтина Мономаха.

Володимир Мономах був сильним і мудрим правителем. Він відновив єдиновладну монархію, втихомирив і тримав усіх інших князів у покорі. Йому вдалося востаннє об'єднати під своєю владою більшу частину Русі-України. З початком його правління був прийнятий новий збірник законів «**Статут Великого князя Володимира Всеволодича**». В ньому обмежили лихварство, заборонили за борги перетворювати вільних людей на холопів. Іншим важливим напрямком діяльності князя залишалася боротьба з половцями. **1116 року** руські дружини здобули перемогу над цими кочовиками, відігнавши їх від кордонів держави. Припинення усобиць, розгром половецьких ханів сприяли економічному зростанню Русі-України. Розвивали хліборобство, ремісниче виробництво, торгівлю, засновували нові і розбудовували старі міста. Упродовж 12 років свого княжіння, незважаючи на поважний вік, Володимир Мономах зберігав гострий розум. Вже на схилі років він написав «**Повчання дітям**» — перший твір світської літератури. В ньому старий князь коротко, але красномовно переказав свою воєнну біографію. Він згадав про походи до причорноморських

Гравюра Юрія Логвина
«Будівництво мосту за
Володимира Мономаха»

степів і Європи, не приховуючи при цьому помилок, яких припустився на довгому життєвому шляху. Князь радив синам дотримуватися християнських чеснот, закликав проявляти милосердя, бути співчутливими до людського горя й цінувати людське життя.

Наступником Володимира Мономаха був його син **Мстислав**, старший із Мономаховичів, котрий княжив упродовж **1125–1132 років**. Він виявився владним правителем. Його боялися половецькі хани. За його правління були закладені нові церкви й монастирі. Літописець назвав його Великим. Мстислав став останнім єдиновладним правителем Київської держави. По його смерті вона розпалася на удільні князівства, кожне з яких проводило самостійну політику. Почався новий етап у розвитку держави, названий істориками періодом політичного дроблення.

1. Коли і за яких обставин Володимир Мономах став київським князем?
2. Що було зроблено Володимиром Мономахом для зміцнення держави?
3. Хто став наступником Володимира Мономаха? Яким він був правителем?

**К
Н
Я
З
Ь
В
О
Л
О
Д
И
М
И
Р**

ЖИТТЄТЕКА

Ім'я: Володимир; по дідові з материнського боку Мономах. Християнське ім'я Василій.

Роки життя: 1053–1125.

Роки правління: 1113–1125.

Попередник: Святополк II.

Династія: Рюриковичів.

Внутрішня політика: відновив одноосібну князівську владу в Київській державі; в 1113 році запровадив збірник правових норм «Статут Великого князя Володимира Всеволодича». Придушив князівські міжусобиці, утвердив вотчинний принцип престолонаслідування. Свій політичний та життєвий досвід передав нащадкам у «Повчанні дітям».

Зовнішня політика: здійснював «шлюбну дипломатію»: був одружений з англійською принцесою Гітою, дочки Мариця — заміжньою за Львом Діогеном, претендентом на візантійський престол, а Євфимія — за угорським королем Коломаном, син Мстислав був одружений з дочкою шведського короля. Здолав половецьку загрозу: здійснив 83 великих походи.

Вшанування пам'яті: в місті Прилуки Чернігівської області встановлено пам'ятник Володимиру Мономаху.

«Повість минулих літ» про князя Володимира: «Слава його пройшла по всіх країнах, особливо ж був він страшний поганцям (язичникам); був він братолюбєць і нищєлюбєць і добрий страждальник за Руську землю».

1. Оберіть з рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Володимира. Поясніть свій вибір.

Віглиця тишлого.

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха про правила правління й поведінки

«Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської... Старих шануйте як отця, а молодих — як братів. Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа помирає і тіло... А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов... Лінощі ж усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — то забуде, а чого ж не вміє — того не вчиться».

1. Чого навчав своїх дітей князь Володимир?
2. Чи актуальні його настанови сьогодні?

У той час, коли...

на теренах України

в Києві помер князь Володимир Мономах

Тоді...

в Європі

в Тифлісі (Тбілісі, Грузія) помер п'ятий, найуспішніший цар Грузії Давид IV

Написуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- 1054–1073 рр. — триумвірат Ярославичів;
- 1068 р. — битва на річці Альта;
- 1072 р. — прийнята «Правда Ярославичів»;
- 1097 р. — Любецький з'їзд князів;
- 1103 р. — похід Володимира Мономаха проти половців;
- 1113–1125 рр. — княжіння Володимира Мономаха;
- 1116 р. — перемога руських дружин, очолюваних Володимиром Мономахом, над половцями;
- 1125–1132 рр. — княжіння Мстислава Великого.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. З тринадцяти років Володимир Мономах почав освоювати військово мистецтво, ще юнаком — вести боротьбу з половцями й упродовж життя успішно захищав Русь-Україну від кочовиків. У 1103 році руські війська розгромили половців у битві на річці Сутіль, у ній брав участь і Володимир Мономах. Скільки років було князеві Володимирі, коли він мужньо боровся на річці Сутіль?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть історичний буклет на тему: «Здобутки й невдачі Ярославичів».

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 12

Причини політичного дроблення. Політичне і соціально-економічне життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств у середині XII – першій половині XIII століття

Згадайте, які рішення були прийняті на Любецькому з'їзді князів.

Як ви розумієте значення понять «тріумвірат», «снеми»?

Чи пам'ятаєте ви, що Володимира Мономаха називали оборонцем Руської землі?

1. Причини політичного дроблення Русі-України.

Період в історії Русі-України від середини XII до середини XIII століття називають **добою політичного дроблення**. Уже в XII столітті на її території з'явилися окремі самостійні князівства (землі). Їх було близько п'ятнадцяти. В межах сучасної території України сформувалося п'ять князівств: **Київське, Переяславське, Чернігівське, Галицьке, Волинське**.

Період політичного дроблення пережили більшість держав Європи. Які ж причини зумовили це явище в Русі-Україні? Насамперед — **великі розміри держави та неоднорідний етнічний склад населення**. Цю думку підтверджує той факт, що першими перестали коритися київському правителю Полоцьке князівство (сучасна територія Республіки Білорусь), Новгородська республіка та Володимиро-Суздальське князівство (тепер — у межах Російської Федерації). Останнє особливо зміцніло за правління сина Мономаха — Юрія Довгорукого. Своє прізвисько «Довгорукий» він отримав за те, що втручався в боротьбу за київський трон та міжусобну боротьбу, перебуваючи в далекому периферійному Володимиро-Суздальському князівстві. Іншою причиною, яка негативно впливала на становище держави, була **відсутність сталого механізму престолонаслідування**. Не сприяло цілісності держави і посилення **економічного, соціального, культурного розвитку удільних князівств**. Їхні мешканці освоювали нові терени, будували міста, розвивали ремісниче виробництво, торгівлю, писемність та мистецтво. Водночас **зростало вотчинне землеволодіння**, власники якого підтримували того удільного князя, де мали вотчину. Натомість удільні князі не були зацікавлені в сильній владі великого київського князя, більше того, самі прагнули мати такі ж повноваження. Додавали клопотів **постійні напади кочовиків та зменшення прибутків від торговельного шляху «із варягів у греки»**.

Сучасні історики вважають дроблення не розпадом держави, а зміною її устрою. За цих обставин, управління нею здійснював **союз найвпливовіших князів**, а не один великий київський князь, як це було раніше. Таку форму правління називають **колективним сюзеренітетом**. Не дивлячись на ці зміни, до середини XIII століття Русь-Україна була цілісною зі спільними законами, релігією. Періодично скликали з'їзди князів для вирішення важливих питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Київ і надалі залишався столицею держави, і за право покняжити в ньому змагались удільні правителі.

1. Назвіть князівства, що сформувалися в межах сучасної території України.
2. Визначте причини політичного дроблення Русі-України.
3. Що таке колективний сюзеренітет?

1. Укажіть на карті князівства, що сформувалися в межах сучасної території України.
2. Віднайдіть на карті і вкажіть місця, де відбувалися князівські з'їзди.

2. Київське князівство за доби політичного дроблення.

У період політичного дроблення **Київське князівство** ще деякий час було сильним, розвиненим. Місто **Київ** і надалі залишалося **центром держави** і одним із найбільших міст. У ньому мешкало близько 50 тисяч осіб. Для свого часу то була дуже велика кількість городян. Тут розташовувалися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Разом з тим, він був добре укріпленою фортецею, за мурами якої населення ховалося від набігів ворогів. Його авторитет підтримувала християнська церква. У Києві знаходилася резиденція митрополитів. За київський трон вели боротьбу багато удільних князів.

Київська земля була однією з найбільш густозаселених територій держави. Родючі ґрунти й різноманітні корисні копалини сприяли розвитку **хліборобства** і **ремесел**. Вигідне географічне розташування князівства сприяло зростанню **торгівлі**. Центрами ремесел і торгівлі були здебільшого міста, яких у Київській землі налічувалося близько восьми десятків. З-поміж них виділялися **Канів**, **Витичів**, **Вишгород**. Найбільш розвиненими ремеслами були ювелірне, гончарне, деревообробне, ливарне. Київські ремісники запровадили багато технічних новинок, які згодом поширили на інших територіях. Мережа річок пов'язувала Київське князівство з багатьма частинами Русі-України та сусідніми державами. Як і раніше, тут можна було зустріти купців з різних територій Русі-України, а також із Угорщини, Польщі, Візантії.

Після смерті Мстислава Великого за київський трон вели постійну боротьбу багато удільних правителів. Під час княжіння в Києві Мстислава Ізяславича володимиро-суздальський князь **Андрій Боголюбський**, онук Володимира Мономаха, вирішив відібрати київський трон. Він організував коаліцію (союз) із дванадцяти князів і в **1169 році** напав на місто. Два місяці жителі й воїни боронили Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський

*Київ початку XIII століття.
Графічна реконструкція*

*Торговище на Подолі —
головний ринковий майдан
міста з церквою Богородиці
Пирогощі. Графічна
реконструкція*

захопив і пограбував місто. Однак він не залишився тут княжити, а переніс свою столицю в місто Володимир (тепер — на території Російської Федерації), зробивши його центром Північно-Східної Русі. Після такої руйнації «стольний град» не був готовий до боротьби з половцями, які постійно йому загрожували.

1. Чому Київське князівство в період дроблення зберігало статус центру держави?
2. Назвіть особливості розвитку Київського князівства.
3. Яка подія, пов'язана з Києвом, відбулася в 1169 році?

Візуалізація минулого.

Із «Повісті минулих літ» про погром Києва дружиною Андрія Боголюбського

«І грабували вони два дні увесь город — Поділля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання нікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучуючи із мужами їхніми. Діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна без рахунку, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали, і всі святині були забрані. Запалений був навіть монастир Печерський».

«Захоплення Києва князем Андрієм Боголюбським».

Мініатюра

з Радзивілівського літопису

1. Яку оцінку діям дружини Андрія Боголюбського в Києві ви можете дати?

3. Чернігівське і Переяславське князівства.

За заповітом Ярослава Мудрого, чернігівські землі дісталися **Святославі**. Його сини Олег і Давид започаткували династії чернігівських князів **Олеговичів** (літопис називає їх Ольговичами) та **Давидовичів**. Представники цих родів змагалися між собою за право займати чернігівський трон. Водночас вони не полишали спроб утвердитися в Києві. Столичне місто князівства — **Чернігів** — величиною й могутністю поступалося лише Києву.

Князівські тереди в Чернігові.

Графічна реконструкція

У Чернігівському князівстві літописи згадують 46 міст, з-поміж яких — **Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Стародуб, Остер**. Тут було розвинуте хліборобство, ремесла. Але часті набіги половців

спустошували ці землі. Нерідко князі об'єднували свої зусилля і тоді здобували перемогу над кочовиками. Проте були й невдачі. Із Чернігівщиною пов'язана подія, про яку розповів невідомий автор у творі «Слово о полку Ігоревім». У ньому йдеться про похід проти половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в **1185 році**. Руси зазнали в ньому поразки. «Бились день та бились і другий. А на третій, в південну годину, похилились Ігореві стяги!» — оповідає автор. Князя захопив у полон хан Кончак та спробував переконати його спільно з половцями заволодіти Київською державою. Однак Ігор відмовився укласти союз із ворогом, присягаючи на смерть за свою батьківщину. У творі звучить заклик до єдності та припинення чвар.

«Бій Ігоря з половцями».
Мініатюра з Радзивілівського літопису

Переяславське князівство складалось із земель, розташованих на південному сході Русі-України. Тут розвивали хліборобство, ремесла, торгівлю. Економічному зростанню сприяли торговельні шляхи: Залозний, Соляний, «із варягів у греки». Проте сусідство із половецьким степом робило життя неспокійним. Мешканці князівства повинні були боронитися від частих нападів кочовиків. З цією метою вздовж кордонів збудували земляні вали та укріплення. Більшість із 25 міст князівства, які згадують літописи, мали переважно оборонний характер. Непроступною фортецею був Переяславль. Його князі брали активну участь у походах проти половців. Особливо відзначився в цій боротьбі **Володимир Глібович**. На спомин про його смерть у **1187 році** літописець записав, що «за ним Україна багато потужила». Ця згадка про **Україну** є першою в історичних джерелах.

1. Представники яких родів змагалися за право займати чернігівський трон?
2. Про яку подію розповів автор «Слова о полку Ігоревім»?
3. Назвіть особливості розвитку Переяславського князівства.

Відлучивши минулого.

Із «Київського літопису» про першу згадку про Україну

«У рік 6695 (1187) надумав князь Святослав зі сватом своїм Рюриком піти на половців... Володимир Глібович також приїхав до

них із Переяславля з дружиною своєю. Він був муж доблесний, і сміливий, і сильний у бою... У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався... і покладений був у церкві Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині. Був же він князь доблесний і всякими добродіями сповнений. За ним же Україна багато потужила».

Пам'ятний знак на честь першої літописної згадки «Україна» і пам'ятник князю Володимирі Глібовичу в місті Переяславі. Світлина

1. За які чесноти поважали князя Володимира Глібовича?
2. Порівняйте діяння князів Андрія Боголюбського та Володимира Глібовича. Поміркуйте, що ці князі мали спільного, а що їх відрізняло один від одного.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

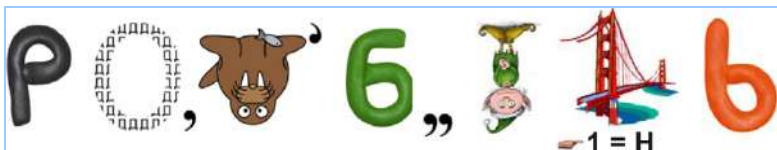
у світі

в Києві літописець вперше згадав назву «Україна»

поблизу Твері (Нижня Галілея) султан Єгипту і Сирії Салах-ад-Дін розбив армію Єрусалимського королівства хрестоносців

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - **1169 р.** — володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський захопив і пограбував Київ;
 - **1185 р.** — похід Ігоря Святославича проти половців;
 - **1187 р.** — перша письмова згадка назви «Україна».
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Володимир Глібович, правнук Володимира Мономаха, народився в 1157 році. Перший раз літопис згадує про нього в 1169 році, коли його батько Гліб Юрійович став княжити в Києві, а вдруге — коли він разом з іншими князями вирушив у похід проти половців, а коли він помер — «за ним же Україна багато потужила». Скільки пройшло років від першої літописної згадки про Володимира Глібовича до другої? В якому віці помер князь?

4. Об'єднайтеся в три групи. Створіть рекламний буклет з історії Київського, Чернігівського і Переяславського князівств у XII столітті.
5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§13

Галицьке і Волинське князівства у XII столітті

Згадайте причини дроблення Русі-України.

Як ви розумієте значення понять «колективний сузеренітет», «дроблення»?

Чи пам'ятаєте ви, що вперше в писемних джерелах «Україна» згадується в 1187 році?

1. Утворення Галицького князівства.

На західних землях Київської держави проживали східнослов'янські союзи племен дулібів, бужан, білих хорватів, тиверців, уличів. Із X століття київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. За свідченнями джерел, коли на західні території поширилася влада київських правителів, тут вже тривалий час існували міста, були розвинуті хліборобство і ремесла. На цих землях утворилися **Галицьке** й **Волинське** князівства. Згодом удільні князі почали боротьбу за їхнє відокремлення від Києва.

Галицьке князівство почало формуватися наприкінці **XI століття** з утвердженням **Ростиславичів**, онуків Ярослава Мудрого. Перший правитель Галицької землі князь Ростислав мав трьох синів — Рюрика, Володаря і Василька, які володіли головними містами краю — Перемишлем, Звенигородом, Тереховлем. Брати докладали чимало зусиль, щоб закріпити за собою право вотчини. Їм доводилося

*3D-модель Звенигорода
періоду XI–XIII століть*

часто воювати як із родичами, так й із зовнішніми нападниками, зокрема польськими й угорськими правителями, які претендували на ці землі. Додавали клопоту князям постійні набіги половців. Жертвою міжусобної боротьби після Любецького з'їзду, як ви пам'ятаєте, став Василько тереховльський. Все ж таки Ростиславичі утвердилися в Галицькій землі.

Проте упродовж певного часу в краї було кілька уділів: Перемишльська, Галицька, Тереховльська, Звенигородська землі. Об'єднав їх син Володаря Володимирко. Князь був людиною талановитою й заповзятливою. З великою енергією він здійснював одну мету — зміцнення Галицького князівства. В **1141 році** Володимирко Володаревич переніс свою резиденцію в місто

Галич, яке стало його центром. Важливу роль у житті князівства відігравали **бояри**. Вони формувались із місцевої родоплемінної знаті, здобуваючи собі маєтки не від князя, а привласнюючи громадські землі, тому були незалежними від князів. Бояри, як і західноєвропейські феодала, жили в укріплених замках і мали сильні військові дружини. Ця обставина істотно впливала на політичне життя Галицької землі. Окрім того, зростав вплив **міських громад**. Розвиткові міст сприяло зростання ролі річки Дністер у міжнародній торгівлі, а також їхнє розташування на перетині торговельних шляхів із Західної Європи до Києва і далі на Схід, та зі Скандинавії і Прибалтики на Балкани, до Константинополя. Мито з купців йшло до княжої казни і боярської знаті. Однак найважливішою галуззю економіки, яка приносила величезні прибутки князям і боярам, було **добування і продаж солі**. Великим господарським центром став Галич, розташований на Дністрі. Крім Галича, торговельними та ремісничими осередками були й інші міста князівства.

Картина невідомого художника «Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі на чолі війська»

- ➔
1. Які племена проживали на землях Галицького і Волинського князівств?
 2. Коли та за яких обставин почало формуватися Галицьке князівство?
 3. Що впливало на політичне й економічне життя Галицького князівства?

2. Правління Ярослава Осмомисла.

Князь Володимирко Володаревич залишив у спадщину своєму синові Ярославу багату й добре організовану землю. **Ярослав**, названий у «Слові о полку Ігоревім» **Осмомислом**, правив у Галицькому князівстві упродовж **1152–1187 років**. Сучасні історики тлумачать це дивне ймення неоднозначно, зокрема: у князя було вісім думок, тобто він мав багато політичних і військових турбот, або ж — його величезного розуму вистачило б на вісьмох звичайних, немудрих людей тощо.

Ярослав Осмомисл розвинув здобутки батька. Він **розширив територію князівства, приєднавши землі між рікою Дністер і Карпатами та пониззя Дунаю**. Діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче, Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне із найсильніших на теренах Київської держави. Він підтримував добрі стосунки з Угорським королівством, Польщею, німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою, Візантією та впливовими

руськими правителями. Це забезпечило мир Галицькій землі і сприяло розвиткові господарства. У престольному Галичі можна було зустрінути купців із багатьох країн Західної Європи та Сходу.

Піднесено оспівує потугу прикарпатського володаря автор «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотoverхому престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши ворота на Дунаї, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!». Ці слова свідчать про великий авторитет князя в тогочасному світі. **Ярослав став найвпливовішим правителем серед руських князів**, проте ніщо не могло врятувати його від підступів владолубної боярської опозиції. Осмомисл бачив ту боярську небезпеку, яка чекала його на кожному кроці, проте за життя йому вдавалось якось ладити з боярами. Однак після його смерті Галицьке князівство знову поринуло у вир міжусобиць. Спадкоємець престолу — син Ярослава Володимир — був слабким правителем, котрий втягнув державу у конфлікти із Польщею та Угорщиною. В 1199 році Володимир Ярославич помер. Він став останнім представником династії Ростиславичів, яка княжила на галицькому престолі понад сто років.

*Пам'ятник Ярославу Осмомислу в місті Володимирі-Волинському.
Світлина*

- ➔
1. Коли в Галицькому князівстві правив Ярослав Осмомисл? Чому його так називали?
 2. Визначте основні напрямки зовнішньої політики Ярослава Осмомисла.
 3. Охарактеризуйте становище Галицького князівства після смерті Ярослава Осмомисла.

Візуалізація минулого. Із «Київського літопису» про діяльність Ярослава Осмомисла

«Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По

*Князь Ярослав Осмомисл.
Художня реконструкція*

Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєностей допомагав».

1. Чи можна стверджувати, що Ярослав Осмомисл дбав про економічне піднесення Галицького князівства? Якщо так, то в чому це проявлялося?

3. Волинське князівство.

Волинське князівство сформувалося в **середині XII століття**, коли тут почав правити внук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич. Велике значення для Волині мало її географічне положення, яке сприяло розвитку ремесла й торгівлі. Центром князівства став **Володимир**, заснований Володимиром Великим у X столітті. Місто було велике, добре укріплене, мало муровані світські будинки і справляло враження на чужинців. Окрім того, Володимир був значним ремісничим і торговельним центром Волинської землі. В літописах згадуються й інші міста — **Луцьк** (або Лучеськ), **Буськ**, **Дорогобуж**, **Белз**, **Берестя** (тепер — на території Білорусі), **Турійськ**. Всі вони відзначені як важливі господарські центри краю.

Після смерті Ізяслава Мстиславича Волинське князівство поділили між нащадками на кілька уділів, найбільшими з-поміж яких стали Володимирський і Луцький. Проте усобиці тривали недовго. Їх припинив син Мстислава Ізяславича **Роман Мстиславич**. Він прийшов на Волинь, отримавши звістку про смерть батька, і як старший із братів зайняв володимирський престол у **1173 році**. Поступово під його правлінням опинилися землі всього князівства. Роман Мстиславич зажив слави як доблесний воїн. Успішним був його похід на ятвягів, яке своїми набігами непокоїло Волинь. Водночас він брав участь у походах проти половців. Тісні взаємини налагодив Роман Мстиславич із Польщею та Візантією.

Про його державотворчий досвід свідчить і той факт, що він, скориставшись смертю галицького князя Володимира Ярославича, приєднав у **1199 році** до своїх володінь **Галичину**. Відтак **Роман Мстиславич став творцем Галицько-Волинського князівства**, яке в наступні століття розвивало традиції Київської держави.

1. Визначте особливості розвитку Волинського князівства.
2. Яка подія відбулась у Волинському князівстві в 1173 році?
3. Коли та ким було засноване Галицько-Волинське князівство?

*Князь
Роман Мстиславич.
Художня реконструкція
Михайла Фіголя*

Візуалізація минулого.

Із «Галицько-Волинського літопису» про Романа Мстиславича

«Вікопомний самодержець всієї Русі, який здолав усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих; він-бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців».

1. Про які чесноти князя Романа Мстиславича розповів літописець?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

Галич став центром Галицького князівства

через шість років по тому вперше згадується в писемних джерелах поселення Москва, де Юрій Довго-рукий уклав договір з новгород-сіверським князем Святославом

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- **1141 р.** — об'єднання Галицького князівства Володимирком Володаревичем; центром Галицького князівства стало місто Галич;
- **1152–1187 рр.** — княгиня в Галичі Ярослава Осмомисла;
- **1173 р.** — правителем Волинського князівства став Роман Мстиславич;
- **1199 р.** — створення Романом Мстиславичем Галицько-Волинського князівства.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Галицьке князівство відокремилось від Києва в 1097 році. Тут правили князі Ростиславичі: Василько, Володар і Рюрик. Син Володаря Володимирко об'єднав Галицьку землю й зробив центром князівства місто Галич. Скільки років потрібно було Ростиславичам, щоб остаточно утвердитися в Галицькому князівстві?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламний плакат Волинського й Галицького князівств.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Культура Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII століття

Згадайте, які були причини впровадження християнства як державної релігії.

Як ви розумієте значення понять «фреска», «мозаїка», «книжкова мініатюра»?

Чи пам'ятаєте ви, що перший кам'яний храм у Київській державі був побудований за Володимира Святославича?

1. Освіта. Наукові знання.

В XI–XIII століттях освіту здобували в **церковних і державних школах**. У монастирських школах готували насамперед священників. У них викладали читання, письмо, спів, богослів'я. Натомість у державних школах, окрім того, давали знання з філософії, риторики, граматики. Найпоширенішим було, очевидно, **індивідуальне приватне навчання**. Літописець пише: «Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, які вчаться філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають, що найкраще». Провідним культурним центром Київської держави й надалі залишався Софійський собор. При ньому діяла школа, як ви вже знаєте, заснована Ярославом Мудрим. А першу школу для дівчат відкрила його внучка Янка в 1068 році при Андріївському монастирі.

Для продовження і поглиблення освіти служили **бібліотеки**, створені в Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та інших містах. Книгозбірні існували при соборах, монастирях. У скрипторіях працювали книгописці, редактори, перекладачі, ювеліри. На виготовлення однієї книги йшли місяці, а то й роки. По завершенні роботи над книгою її освячували. До наших днів збереглася лише невелика частина творчого доробку тієї доби. Однією із найдавніших пам'яток є **«Остромирове Євангеліє»**, написане в **1056–1057 роках** у Києві дияконом Григорієм на замовлення новгородського посадника Остромира. Літературними

«Євангеліст Лука».
Мініатюра з
«Остромирового Євангелія».
1056–1057 роки

творами того часу, як ви вже знаєте, є «Повчання дітям» **Володимира Мономаха** та «Слово о полку Ігоревім». Про життя і чудеса ченців розповідає «**Києво-Печерський патерик**», написаний на початку **XIII століття**. В усній народній творчості переповідали **билини, легенди**, головню про захисників рідної землі і боротьбу з ворогами. Доволі поширені були також різноманітні **пісні, казки, прислів'я, приповідки**.

Повсякденне життя вимагало розвитку достовірних і точних наукових знань. Зазвичай вони передавалися усно з покоління в покоління як секрети майстерності з різних ремісничих спеціальностей. Наприклад, без знання математики неможливо було вести торговельні операції, чи збудувати дім; знання з астрономії давали можливість передбачати природні явища, вести літочислення, орієнтуватися в просторі, а знання з географії — здійснювати подорожі. Водночас наукову інформацію отримували також із книг. Своєрідними енциклопедіями різних знань тієї доби стали «**Ізборники**» **1073 і 1076 років** князя **Святослава**. В них вміщені матеріали з граматики, риторики, стверджується користь читання книжок. Були створені перші історичні праці — **літописи**. Найдавніший літопис — «**Повість минулих літ**», — упорядкований ченцем **Нестором** у **1113 році**, розповідає, «звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, як Руська земля постала». Наприкінці **XII століття** з'явився «**Київський літопис**», укладений ігуменом **Мойсеєм** у Видубицькому монастирі. Він оповідає про Київську землю, протиборство за «стольний град» між князями, котрих автор закликав до єднання в боротьбі проти завойовників. У писемних джерелах збереглися відомості про діяльність лікарів, зокрема ченця **Агапіта**. Онука Володимира Мономаха **Євпраксія** написала трактат «**Мазі**».

1. Де здобували освіту в Київській державі в XI–XIII століттях?
2. Назвіть пам'ятки літературного мистецтва XI–XIII століть.
3. З яких праць руси черпали наукові знання?

«Монах-літописець Нестор». Поштівка. 1998 рік

Картина невідомого художника «Євпраксія»

2. Архітектура.

В другій половині XI–XII століттях у Київській державі продовжувала розвиватись **архітектура**. Будівельними матеріалами слугували **дерево, цегла і камінь**. Зводили укріплення міст, споруджували храми.

Архітектура того часу успадкувала попередні традиції зодчества, але й з'явилися нові риси. Започаткував їх **Успенський собор Києво-Печерського монастиря**. Його зведення в **1073 році** розпочав ігумен монастиря Феодосій Печерський, а завершилось будівництво в **1078 році**. За типом Успенського в Києві був споруджений у **1108–1113 роках Михайлівський Золотоверхий собор**.

Зміцнення удільних князівств сприяло розбудові їхніх центрів. Збільшилася кількість архітектурних споруд, зменшилися їхні розміри. Деякі архітектурні будови мали риси фортець. Пам'ятками такої архітектурної традиції є церква **Богородиці Пирогощі (Заступниці)** в Києві (**1132–1136 роки**), **Борисоглібський собор** у Чернігові (**1128 рік**), церква **Святого Пантелеймона** в Галичі (**кінець XII століття**). Наприкінці **XII століття** будували храми з одним куполом. Зразком цього архітектурного стилю була **П'ятницька церква** в Чернігові (**кінець XII – початок XIII століття**).

*Успенський собор
Києво-Печерського
монастиря. Світлина*

*Михайлівський
Золотоверхий собор.
Світлина*

*Церква Святого Панте-
леймона в Галичі.
Світлина*

*П'ятницька церква
в Чернігові. Світлина*

*Борисоглібський собор
у Чернігові. Світлина*

*Церква Богородиці
Пирогощі (Заступниці)
в Києві. Світлина*

1. З яких матеріалів зводили будівлі в XI–XII століттях?
2. Коли були споруджені Успенський собор Києво-Печерського монастиря та Михайлівський Золотоверхий собор?
3. Назвіть архітектурні будови, що набули рис фортечних споруд.

3. Образотворче мистецтво.

Ікона «Печерська Богоматір з святими Антонієм і Феодосієм». Художник Алімпій

Ікона «Богородиця Велика Панагія». Художник Алімпій

У другій половині XI – першій половині XIII століття були поширені різні жанри образотворчого мистецтва — **мозаїка, фрески, іконопис, книжкова мініатюра**. Мозаїкою і фресками прикрашали храми, щоправда мозаїку використовували рідше через її велику вартість. З початком XII століття храми почали оздоблювати головно фресками.

Визначним здобутком Київської держави був **іконопис**. Спочатку ікони привозили з Візантії. Згодом у монастирях створювали **іконописні майстерні**. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі. До нашого часу збереглося зовсім мало пам'яток тієї доби та відомостей про іконописців. У «Києво-Печерському патерику» згадується майстер **Аліпій (Алімпій) Печерський**, з іменем якого пов'язують початок роботи іконописної майстерні Києво-Печерського монастиря. Щонайменше дві з них збереглися до наших днів — «**Печерська Богоматір з святими Антонієм і Феодосієм**» і «**Богородиця Велика Панагія (Всесвята)**».

Особливим видом мистецтва Київської держави була **книжкова мініатюра** — невід'ємна складова частина рукописної книги. Найдавніші мініатюри, що дійшли до нас від тих часів, є в «**Остромировому Євангелії**». Тут вміщено три мініатюри із зображенням євангелістів Іоанна, Луки, Марка. В «**Ізборнику**» 1073 року **Святослава** зображено князя Святослава з родиною. Це — один із перших групових портретів в українському мистецтві. У тексті «Ізборника» зустрічаються красиві заставки, на берегах книги розміщені знаки зодіаку. Більше шести сотень мініатюр є в **Радзивіллівському літописі**, які суттєво доповнюють писемні свідчення. З окремими мініатюрами з цього літопису ви вже могли ознайомитися в попередніх параграфах. Отже, культура Київської держави того часу набула високого рівня розвитку. Її здобутки ввійшли до скарбниці світової культури.

1. Які жанри образотворчого мистецтва були поширені в XI–XIII століттях?
2. Назвіть ікони іконописної майстерні Києво-Печерського монастиря, що збереглися до наших днів.
3. Що таке книжкова мініатюра? Які твори були нею прикрашені?

Відлушня минулого.
**Із «Києво-Печерського патерика»
 про іконописця Алімпія**

«Преподобний Алімпій відданий був батьками своїми на навчання іконописанню.

Добре навчився мистецтву іконописному — ікони писати умів прекрасно. Мистецтву захотів навчитися не задля багатства, а задля Бога це творив — працював бо, скільки потрібно було ігумену та всій братії, яким писав ікони. І за це нічого не брав».

Гравюра з «Києво-Печерського патерика»

1. Якими чеснотами був наділений Алімпій?

У той час, коли...

на теренах України

в Києві почали будівництво Михайлівського Золотоверхого собору

Тоді...

в Європі

у Парижі королем став Людовік VI з династії Капетингів

Написуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- **1056–1057 рр.** — написання «Остромирового Євангелія»;
- **1073 р., 1076 р.** — написання «Ізборників» Святослава;
- **1073–1078 рр.** — будівництво Успенського собору Києво-Печерського монастиря;
- **1108–1113 рр.** — будівництво Михайлівського Золотоверхого собору;
- **1113 р.** — упорядкування «Повісті минулих літ»;
- **кінець XII – початок XIII століття** — спорудження П'ятницької церкви в Чернігові.

2. Користуючись інтернет-ресурсами, підготуйте невелике повідомлення про відомих жінок Русі-України XI–XII століть.

3. Преподобний Алімпій народився близько 1050 року. Відомий не тільки як живописець, а й як ювелір і лікар. За даними «Києво-Печерського патерика», із 1084 року брав участь у розписі Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Помер у 64 роки. В якому році помер Алімпій? Скільки йому було років, коли він розписував Успенський собор?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Культура Русі-України в XI–XIII століттях».

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 15

Кочові народи степів України X–XIII століть. Крим у складі Візантійської імперії

Згадайте, хто були східними та південними сусідами слов'ян.

Як ви розумієте значення понять «печеніги», «половці»?

Чи пам'ятаєте ви, що Тмутороканське князівство називають ще «заморським володінням», й утворили його князі Ігор та Святослав?

Степ із давніх часів був прихистком для кочовиків. Їхні племена формувалися головню в **монгольських, середньоазійських** просторах. Однак недостатня кількість пасовищ при розростанні стад та бажання пожитися за рахунок інших народів спонукали кочовиків вести грабіжницькі війни із сусідами й вирушати в далекі походи для захоплення нових земель. Вершники стали загрозою для всіх оточуючих їх племен і держав. Час від часу вони з'являлися в Північному Причорномор'ї.

Східними сусідами східнослов'янських племен тривалий час були **хозари**. В **VII столітті** вони утворили одну з перших держав кочовиків на території сучасної України — **Хозарський каганат**. Згодом довкола **зимовищ** — сезонних поселень кочовиків, де вони мешкали взимку, почали виникати **міста** як центри ремесла й торгівлі. Зокрема, із зимовища-фортеці **кагана**, правителя держави, в гирлі річки Волга виросла столиця Хозарії — місто **Ітіль**. Великим населеним пунктом був **Саркел**. На чорноморському узбережжі почали відроджувати зруйновані гунами грецькі міста. В провінціях розвивали **хліборобство** і **скотарство**. Мешканці каганату були втягнуті

1. Хозари.

Хозарські золоті прикраси, знайдені в 1912 році біля села Мала Перещепина на Полтавщині. Світлина

Хозарський воїн з полоненим. Реконструкція Нормана Фінкельштейна

в міжнародну транзитну торгівлю, позаяк контролювали шляхи, які зі Сходу і Візантії вели на землі балтів, фінів та слов'ян. Серед населення держави поширилися різні вірування: поряд з язичниками мешкали християни, мусульмани та іудеї. У IX столітті каган та столична знать прийняли іудаїзм як державну релігію.

У IX столітті Хозарський каганат поступово слабшав. З-під його впливу вийшли слов'яни. Мусульманське населення держави мігрувало на північ, осідаючи на берегах Волги. В 965 році київський князь Святослав Ігорович розбив хозарську армію, зруйнував Ітіль і захопив стратегічно важливу фортецю Саркел. До Київської держави відійшло також місто-фортеця Тмуторокань. Остаточно знищили Хозарський каганат хвилі нових кочовиків — **печенігів і половців**.

1. Що спонукало кочові племена нападати на сусідів?
2. Як називалась одна з перших держав кочовиків? Що впливало на її розвиток?
3. Чому в IX–X століттях Хозарський каганат занепав?

Відгук на минуле.

Із праць арабського письменника й географа Ібн Русте про владу в хозарів

«І їхнього [Хозар] володаря вони називають іша, а їхній верховний правитель є хозар каган, і слухаються його хозари, але хіба номінально. Справжня влада належить іші, тому що він займається справами правління і командування військом, займає таку позицію, що йому нема перед ким звітувати, хто би був вищий за нього».

1. Чому ішу вважали справжнім правителем у Хозарському каганаті?

Печеніги — тюркомовні племена. Літописець оповів, що вперше на кордонах Київської держави вони з'явилися в 915 році. Князь Ігор уклав з печенігами договір. Проте вже в 920 році князь воював із ними, а в 944 році печеніги брали участь у поході Ігоря на Візантію. В 972 році печеніги розбили біля Дніпрових порогів дружину Святослава Ігоровича, котрий загинув у цьому бою. Основою їхнього війська була **легка кіннота**, зброєю — **луки**. Про стрімкість пересування

2. Печеніги. Половці.

Залишки городища в селі Заріччя, збудоване за часів князя Володимира для оборони від печенігів. Світлина

*Знатний
печенізький воїн
X століття.
Реконструкція*

степовиків згадували візантійські автори, називаючи кінноту печенігів летючими людьми. Відтак, у відкритому зустрічному бою військо кочовиків зупинити було важко. Тож наприкінці X століття зародилася нова форма захисту — спорудження високих і довгих деревоземляних стін-укріплень, які відділяли руське порубіжжя від Степу. Втім, взаємини з печенігами не зводилися тільки до боротьби. Русь-Україна була їхнім торговельним партнером, купуючи в печенігів овець і коней. У 1036 році печенізьке військо розгромив Ярослав Мудрий. Після цього одні з них відкочували за Дунай і на Балкани, де згодом змішалися з місцевим людом, а ті, що залишилися на попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушені були звернутися за допомогою до Києва, бо в

приазовсько-причорноморський степ вступили нові господарі — **половці**.

Кочові тюркські племена **кипчаків** у Русі-Україні називали **половцями**. Вийшовши з теренів сучасних Киргизстану та Казахстану, вони згодом з'явилися у Причорномор'ї. Відступаючих звідси печенігів було прийнято на поселення в прикордоннях Київського та Переяславського князівств. Їхня чоловіча частина збройно служила київському князю. За цією захисною лінією зі «своїх» кочовиків пролягло Половецьке Поле. Воно було розподілене між окремими родами, кожен з яких кочував у визначених межах, облаштовуючи тут зимовища. Перший удар половців на Київську державу припав на 60-і роки XI століття: в **1061 році** вони вступили в Переяславську

*Половецький
знатний воїн.
Реконструкція*

землю, перемігши князя Всеволода Ярославича, а в 1068 році, як ви вже знаєте, завдали поразки Ярославичам у битві на річці Альта. До початку XIII століття степовики здійснювали грабіжницькі напади на руські землі.

Проте з половцями руси не тільки воювали. До пом'якшення протистояння привели територіальна близькість, торгові контакти, династичні шлюби між князями й ханами. У битві на річці **Калка в 1223 році** проти монголів руси й половці воювали разом. Після

*Половецька баба
XI століття. Місто
Луганськ. Світлина*

нападу монголів на чолі з Батием на Русь-Україну і половецький степ, доля цих кочовиків склалася по-різному. Одні з них перейшли до Угорщини й Болгарії; інші були переселені в далекі монгольські степи та Волзьку Булгарію. Деякі zostалися на місцях свого проживання. До сьогоднішнього дня дійшли сакральні пам'ятки цих степовиків — **половецькі баби** — намогильні кам'яні статуї. Вони символізували предків. Їх ставили в спеціально споруджених святилищах, які зводили зазвичай на вершинах високих курганів або пагорбів.

1. В яких відносинах перебували руси з печенігами?
2. Коли в степу з'явилися половці? Що сталося з печенігами після наступу половців?
3. Як склалися відносини русів і половців?

Відгук про минуле.

Із «Літопису руського» про походи половців на Київщину

«У рік 6604 (1096) прийшов [хан] Боняк із половцями до Києва. І спустошили вони околиці Києва. [...] У двадцятий день того ж місяця прийшов удруге Боняк, безбожник, шолудивий, до Києва, потайки, і мало в місто не ввігналися половці. І запалили вони довкола міста, і повернули на монастирі і палили монастир Стефанів і дерев'яний Германів...».

1. Яку загрозу несли русам напади половців?

3. Крим у складі Візантійської імперії.

До Візантійської імперії в Криму належала вся прибережна зона від **Боспора** до **Херсонеса**. Інші землі були під впливом кочовиків, котрі змінювали тут один одного впродовж століть. Головні заняття мешканців візантійського Криму — **хліборобство, скотарство, ремесло**. Боспор став центром закупівлі в степовиків хутра для Константинополя, а згодом — портом, через який вивозили сировину для «грецького вогню». Одним із його складників була нафта, що її для потреб війська видобували візантійці на Таманському півострові. Наприкінці X століття Боспор увійшов до складу **Тматороканського князівства**. Згодом ці землі захопили кочовики: спочатку половці, а потім — монголи.

*Фортца Фуна на горі
Джемерджи. Реконструкція*

Місто **Херсонес** було спостережним пунктом за степами Північного Причорномор'я, через який Візантійська імперія прагнула впливати на степовиків. Тому тут вона утримувала тисячний військовий гарнізон з місцевих жителів. Як ви пригадуєте, в Херсонесі (у давньоруських джерелах це місто називали Корсунь) охрестився Володимир Великий.

Наприкінці **XII століття** на Південному Березі Криму утворилося князівство **Феодоро**. Його столицею було місто **Мангуп**. Важливими пунктами були фортеця і порт Каламіта (сучасна назва — Інкерман), замок і поселення Фума біля міста Алушта та замок на горі Садик-Кая поблизу Бахчисарая. Тут жили місцеві готи, греки, алани, татари, караїми (нащадки хозар). Князівство підтримувало дружні стосунки із Візантійською імперією, а ворогувало із генуезькою колонією в Криму містом Кафа за контроль над чорноморською торгівлею. Розмовною мовою держави Феодоро була готська. Водночас для культурного та релігійного спілкування, ведення державних справ користувалися грецькою. Населення князівства сповідувало православ'я.

1. Чим займалися жителі Боспора?
2. Яку стратегічну роль відводила Візантійська імперія місту Херсонес?
3. Коли утворилося князівство Феодоро?

У той час, коли...

на теренах України

під Києвом Ярослав Мудрий розбив печенігів

Тоді...

у світі

через чотири роки біля міста Мерва (нині Туркменістан) турки-сельджуки перемогли армію імперії Газневід

Підсумуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - **VII ст.** — утворення Хозарського каганату;
 - **XII ст.** — на Південному Березі Криму утворилося князівство Феодоро;
 - **1223 р.** — битва на річці Калка.
2. Користуючись інтернет-ресурсами, випишіть три цікавих факти про державу Феодоро в Криму.
3. Південно-східні кордони Русі-України межували з Великим степом, заселеним кочовиками. Сусідство русів з печенігами тривало 121 рік, а з половцями — 162 роки. Печенігів переміг Ярослав Мудрий, а половців — монголи. З'ясуйте, коли вперше на кордонах Русі-України з'явилися печеніги, а коли — половці.
4. Напишіть твір від імені хозара, печеніга чи половця на тему: «Один день із мого життя» за планом: а) житло; б) зовнішній вигляд; в) заняття.
5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Практична робота № 3.

§ 16 **Тема. Князь Володимир Мономах**

Мета. На основі джерел визначити вчинки і риси характеру Володимира Мономаха, ставлення до князя його сучасників. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з ілюстраціями.

Завдання 2. Попрацюйте в парах. Прочитайте документи. Дайте відповіді на питання після документів й озвучте їх.

Завдання 3. Напишіть мінісесей на тему: «Мої судження щодо діяльності князя Володимира Мономаха». Використайте цитати з історичних джерел.

Відривка минулого.

Із «Літопису Руського» про початок княжіння Володимира Мономаха в Києві

«У рік 6621 (1113) кияни вчинили раду і послали [послів] до Володимира [Всеволодича] в Переяславль, говорячи: «Піди, княже, на стіл батьківський». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [тисяцького] і послали знову послів до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Якщо не підеш, то багато зла підніметься, і тоді будуть не Путятин двір, не соцьких..., а далі підуть і на бояр, і на монастирі. І будеш ти відповідь мати, княже, якщо монастирі розграбують». Це почувши, Володимир пішов у Київ. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами і з усіма киянами з честю великою. І сів він на столі батька свого і предків своїх, а заколот улігся».

*Картина Івана Іжакевича
«Повстання киян у 1113 році»*

1. За яких обставин почав княжити в Києві Володимир Мономах?
2. Про які особистісні якості князя ми дізнаємося з цього документа?

Зі «Статуту» Володимира Мономаха

«Бояри, що дали кому-небудь в борг, не мають права перетворювати боржника, що не сплатив борг, у раба... Лихварі не мають права брати великі ризи (*відсотки*) за борги. Податі (*податки*) городян зменшують...».

1. Про яку чесноту князя ми дізнаємося з даного уривка?

Із «Повчання дітям» Володимира Мономаха

«Я дітям моїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені... Треба мати душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово господнє, при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися... долі очі мати, а душу — вгору... власть же ні за що мати. Якщо ж хто [з] вас може іншим допомогти — од Бога нагороди нехай той сподівається...».

1. Які з настанов Володимира Мономаха актуальні й сьогодні?
2. Оберіть для себе ті, якими б ви хотіли користуватись у своєму житті.

Із «Повчання дітям» про Володимира Мономаха на полюванні

«...по ріці Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень один мене бив рогами. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув на землю, та бог мене уцілілим зберіг».

1. Про які риси характеру князя можна дізнатися з уривка?
2. На кого покладається Володимир Мономах у своєму житті?

Із «Літопису Руського» про боротьбу Володимира Мономаха з половцями

«Володимир Мономах, почувши, що схоплено Василька й осліплено, вжахнувся, і заплакав вельми, і сказав: «Сього ж не було в Руській землі при дідах наших, ні при отцях наших такого зла. Якщо сьогодні ми не поправимо — більше зло встане між нас. І почне брат брата заколювати, і погине земля Руська, а вороги наші, половці, прийшовши, візьмуть землю Руську». [1103 року]. І пішли полки половецькі, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий Бог вложив боязнь велику в них, і страх напав на них, і трепет перед лицем руських воїв...».

1. Як можна охарактеризувати вчинок Володимира Мономаха?

Із «Літопису Руського» про смерть Володимира Мономаха

«У рік 6633 (1125) представився благовірний князь, христолубивий великий князь всієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, цей братолюбець, і біднолюбець, і добрий дбайливець за Руську землю. Представився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опротивши тіло його, положили [його] у святій Софії. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по своєму і доброму князеві, і весь народ, і сини його Мстислав, Ярополк, В'ячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його...».

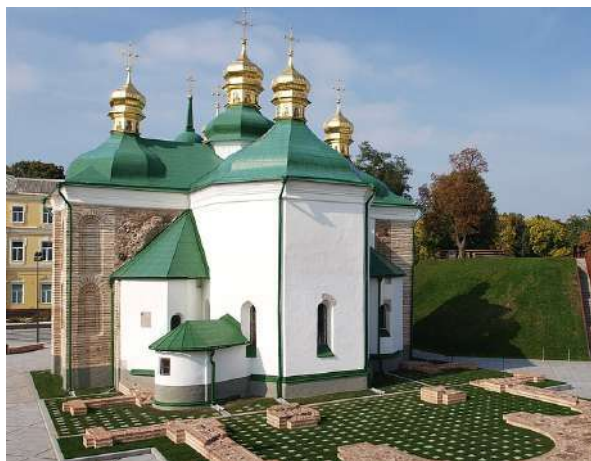

*Володимир Мономах.
Реконструкція*

1. Як оцінили діяльність Володимира Мономаха його сучасники?

Завдання 4. Розгляньте ілюстрації храмів. Про яку грань особистості Володимира Мономаха ми дізнаємося за допомогою цих архітектурних пам'яток?

*Церква Спаса на Берестові.
Побудована князем Володимиром Мономахом
як головний собор Спасо-Преображенського
монастиря міста Києва. Світлина*

*Юр'ївська божниця — вітарна
частина Михайлівського храму,
збудованого за указом
Володимира Мономаха.
Місто Остер. Світлина*

**Узагальнення за розділом:
«Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.»**

Любі діти! Впродовж вивчення третього розділу з вами знову були ваші однолітки — знавці історії — Марічка та Ігор. Вони вирішили помандрувати князівствами, які виникли на теренах Русі-України в період політичної роздробленості. Без вашої допомоги їм буде важко здолати цей шлях і вирішити історичні загадки. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки, або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1.

Допоможіть Марічці та Ігорю знайти на карті «Удільні князівства в межах сучасної території України (XII – перша третина XIII століття)» (с. 81) князівства: Переяславське, Київське, Чернігівське, Галицьке, Волинське. Визначте, які характеристики відповідають історії цих князівств.

Київське князівство	з другої половини XI століття правили представники династії Ростиславичів
Переяславське князівство	княжили представники династій Ольговичів і Давидовичів
Чернігівське князівство	розташоване на лівому березі Дніпра в близькому сусідстві з половецьким степом
Галицьке князівство	з 1173 року правив Роман Мстиславич
Волинське князівство	густозаселене, за нього вели постійну боротьбу удільні князі

Зупинка 2.

Розгляньте зображення пам'яток архітектури. Разом із Марічкою з'ясуйте, в яких містах були збудовані зазначені архітектурні споруди.

Зупинка 3.

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Володимира Мономаха, в іншу — Романа Мстиславовича.

А

Б

- 1 придушив князівські міжусобиці
- 2 успішно воював проти ятвягів і половців
- 3 утвердив вотчинний принцип престолонаслідування
- 4 став творцем Галицько-Волинського князівства
- 5 здійснив 83 походи проти половців
- 6 придушив міжусобиці у Волинському князівстві
- 7 написав «Повчання дітям»
- 8 зайняв володимирський престол у 1173 році
- 9 ініціював скликання Любецького з'їзду князів
- 10 за його наказом було зведено перший міст через Дніпро
- 11 налагодив тісні взаємини із Польщею та Візантією

Зупинка 4.

Допоможіть Марічці та Ігорю правильно відповісти на запитання вікторини «Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Чернець Києво-Печерського монастиря, котрий упорядкував «Повість минулих літ» (6 букв).
2. З'їзди князів (5 букв).
3. Енциклопедія знань, створена за правління князя Святослава (8 букв).
4. Прізвисько князя Володимира Всеволодича (7 букв).
5. Кочові племена, з якими успішно боролися Володимир Мономах і Мстислав Великий (7 букв).
6. Доповнення до «Руської правди», розроблене й запроваджене Володимиром Мономахом (6 букв).
7. Художній твір, написаний Володимиром Всеволодичем як настанова для дітей (8 букв).
8. Один із найвідоміших лікарів у Русі-Україні (6 букв).
9. Форма правління трьох князів у Русі-Україні (10 букв).
10. Річка, на якій у 1068 році Ярославичі зазнали поразки від половців (5 букв).
11. Чернець Києво-Печерського монастиря, іконописець (6 букв).
12. Князівська власність на землю, яка передавалася у спадок (7 букв).

Зупинка 5.

Разом з Марічкою установіть послідовність історичних подій.

- А** Любецький з'їзд князів
- Б** Перша письмова згадка назви «Україна»
- В** Битва з половцями на річці Альта
- Г** Упорядковано «Повість минулих літ»

Зупинка 6.

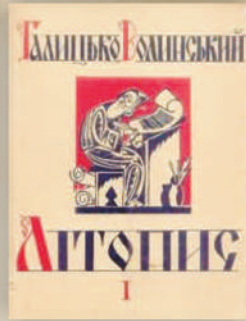
Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Ігорю визначити, про яких князів є них йдеться. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

- А** «Високо ти сидиш на своєму золотOVERХому престолі, підперши гори Угорські...».
- Б** «...Кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись...».
- В** «...Був він братолюбєць і нищєлюбєць і добрий страждальник за Руську землю».
- Г** «Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов...».

Зупинка 7.

Напишіть історичну довідку на тему: «Русь-Україна в період дроблення».

§17

Галицько-Волинське князівство: від утворення до походу монголів на Русь

Згадайте, хто об'єднав Волинську і Галицьку землі.

Як ви розумієте значення понять «удільне князівство», «дроблення»?

Чи пам'ятаєте ви, що могутність галицького боярства базувалася на торгівлі та володінні землею?

1. Правління Романа Мстиславича.

1199 рік став важливою датою в історії русько-українських земель. Як ви вже знаєте, саме тоді волинський князь Роман Мстиславич об'єднав Волинське і Галицьке князівства, ставши творцем Галицько-Волинської держави. Її столицею обрав місто **Галич**. Початок його княжіння означився гострою боротьбою з боярами, котрі були в Галичині значною силою. Перемога над боярською верхівкою сприяла зміцненню княжої влади. Роману Мстиславичу вдалося забезпечити стабільне життя в державі. Близькість до західноєвропейських торгових шляхів зумовила її економічне зростання і зміцнення. Літописець називав Романа «великим князем», «самодержцем усієї Русі». А польський хроніст писав, що він «за короткий час так піднявся, що правив майже всіма землями і князями Русі». У **1202 році** Роман Мстиславич здійснив похід на Київ. Містяни прогнали київського князя Рюрика, правлінням якого були незадоволені, і підтримали галицько-волинського правителя. Відтак Роман Мстиславич став володарем Київського і Переяславського князівств.

Князь Роман успішно воював з **половцями**, котрі, скориставшись послабленням Києва та княжими усобицями, постійно руйнували і нищили пограничні землі Русі. Роман Мстиславич організував два великих наступи

Пам'ятник Роману Мстиславичу в місті Колки Волинської області. Світлина

проти степовиків. Взимку 1202 року він вирушив з військом на половецькі кочовища, «взяв вежі половецькі і привів багато бранців, і душ християнських багато визволив від них». Згодом організували успішний другий похід, в якому взяли участь інші князі. Роман Мстиславич у цих походах відзначився особистою хоробрістю.

Правитель Галицько-Волинської держави проводив активну зовнішню політику. Він налагодив стосунки із Візантійською та Священною Римською імперіями. В 1205 році у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під **Завихвостом** Роман Мстиславич загинув.

1. Чому літописець називав Романа Мстиславича «самодержцем усїєї Русї»?
2. Проти яких кочовиків здійснював походи Роман Мстиславич?
3. З якими країнами Роман Мстиславич налагодив дипломатичні відносини?

**К
Н
Я
З
Ь
Р
О
М
А
Н**

ЖИТТЄТЕКА

Роки життя: близько 1152–1205.

Роки правління: 1199–1205.

Попередник: титул започатковано.

Династія: Рюриковичів. Засновник династії Романовичів.

Внутрішня політика: в 1173 році став княжити у Володимирській землі. В 1199 році встановив свою владу в Галичі й заснував Галицько-Волинську державу. В 1202 році захопив Київ, посадив там правити луцького князя Інгвара. Фактично став великим київським князем, котрому присягнули й чернігівські володарі. Придушив боярську опозицію в Галичі, вигнав з краю представників впливового боярського роду Кормильчичів.

Зовнішня політика: приєднав землі ятвягів, здійснив успішні походи проти половців. Підтримував добросусідські відносини з Угорщиною, Тевтонським орденом, Візантійською імперією. Відмовився від корони, яку запропонував Папа Римський Інокентій III, через пропозицію прийняти католицизм. На початку літа 1205 року пішов на Польщу й загинув неподалік польського міста Завихвоста.

Вшанування пам'яті: його ім'ям названа вулиця в місті Львів.

«Повість минулих літ» про князя: «Вікопомний самодержець усїєї Русї, який одолів усі поганські народи мудрістю ума, додержуючи заповідей божих».

1. Оберіть із рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Романа. Поясніть свій вибір.
2. Уважно розгляньте уявний портрет-реконструкцію князя Романа. Яку історичну інформацію можна дізнатись із зображення?

Відлучня минулого.

Із «Хроніки» польського історика-літописця Яна Длугоша про Романа Мстиславича

«Він винищує майже всю галицьку знать, маючи звичай, на виправдання своїх вчинків, вживати прислів'я, що стало для нього свого роду оракулом небес: «Ніхто не зможе спокійно насолодитися медом, якщо спершу не пригнітить бджолиний рій». Він здобув собі славу і владу, володів усіма руськими областями і всі князі Русі були його данниками та підданими».

1. Яку характеристику Роману Мстиславичу дав польський літописець?
2. Попрацюйте в парах. Порівняйте характеристику князя, подану руським літописцем, із якою ви ознайомилися в попередньому розділі, та польським хроністом. Що в них спільного, а що відмінного?

2. Становище в Галицько-Волинській державі після смерті князя Романа.

Смертю Романа скористалися галицькі бояри, які не допустили до влади Романової вдови Єфросинії-Анни та його малолітніх синів Данила і Василька. Вони намагалися зашкодити встановленню будь-якої спадкової княжої влади. Бояри навіть посадили на трон одного з-поміж себе — **Володислава Кормильчича**. Це був єдиний випадок, коли титул князя мала людина не з династії Рюриковичів.

Задля збереження свого становища нерідко найбагатші бояри залучали до внутрішньої боротьби **іноземних покровителів**: спочатку угорців, а згодом і поляків. До прикладу, у 1214 році Галич захопили угорці і проголосили правителем Галицького князівства п'ятирічного угорського королевича Калмана. Від цієї, по суті, військової окупації галичан звільнив новгородський князь Мстислав Удатний, який разом із Данилом Романовичем, одруженим із його дочкою, відбив наступ угорського і польського військ. Однак Мстислав Удатний передав княжіння не Данилові, а угорському королю Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава.

Врешті, після наполегливих зусиль князю Данилові вдалося утвердитися на **Волині**, звідкіля почав боротьбу за приєднання **Галицької землі**. Молодший брат Василько допомагав йому. Княжичі вели запеклу боротьбу не лише з галицькими боярами, але й угорцями. На той час князь Данило був уже відомий своєю відважною участю в битві з монголами на річці Калка в 1223 році. В боротьбі за єдність Галицько-Волинського князівства Данила і Василька підтримувала частина бояр, містян, селян.

1. Що відбувалося в Галицько-Волинській державі після смерті князя Романа?
2. Кого бояри залучали до управління Галицько-Волинською державою?
3. Як Данилу Романовичу вдалося повернути владу на батьківську спадщину?

Віслюшня тишлого.

Із «Галицько-Волинського літопису» про долю княгині Єфросинії-Анни та її дітей

«Коли ж минуло трохи часу, — то привели Кормильчичів — вони вихваляли Ігоровичів. І, послухавши їх, галицькі бояри послали послів до [Ігоровичів], і посадили їх: у Галичі — Володимира, а Романа — у Звенигороді. Княгиня Романова, узявши дітей своїх, утекла у Володимир».

1. Що змусило княгиню Єфросинію-Анну втікати з Галича?

Княгиня
Єфросинія-Анна.
Реконструкція

3. Відновлення цілісності Галицько-Волинської держави. Початок княжіння Данила Романовича.

У результаті тривалої боротьби князь Данило здолав галицьких бояр, яких підтримувало Угорське королівство. В **1238 році** він остаточно укріпився в **Галичі**, відновивши тим самим цілісність Галицько-Волинської держави. Щоправда, Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом.

Того ж таки **1238 року** Данило і Василько розгромили військо тевтонських лицарів Добжинського ордену, котрі захопили місто **Дорогичин**, і полонили магістра ордену Бруна. Літописець записав, що напередодні бою під Дорогичином Данило проголосив: «Не личить держати нашу державу крижевникам (хрестоносцям)». Були повернуті землі Берестейщини, підкорене Турово-Пінське князівство. Наступного року Данило Романович укріпився в Києві й посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого й хороброго воєводу.

Картина Станіслава Серветника
«Перемога Данила Галицького
над хрестоносцями під Дорогичином 1238 року»

Столицею свого князівства князь Данило обрав **Холм** (тепер — у Польщі), де побудував оборонні укріплення, церкви, заклав гарний парк. Літописець описав цілеспрямовану будівничу діяльність Данила і Василька. За їхнім наказом спорудили міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеськ.

До міст Данило запрошував ковалів заліза, лучників, будівничих, гончарів, ювелірів, купців — і «життя наповнювало двори навколо замку, поля і села».

1. Коли Данило Романович остаточно укріпився в Галичі?
2. Назвіть наслідки битви під Дорогичином.
3. Яке місто стало столицею Галицько-Волинської держави за Данила Галицького?

Відриння минулого.
**Із «Галицько-Волинського літопису»
про вежі в місті Холм**

«І вежа посеред города висока, щоб бити з неї довкола. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а зроблена з тесаного дерева і вибілена, сяяла вона на всі сторони».

1. Висловіть судження. Чому Данило Романович будував у Холмі укріплення?

*«Король Данило Романович
і вежа у Столи'ї в селі Стовл».
Холмський екслібрис серії
«З бібліотеки Івана Крип'якевича»,
який виконала Олена Кульчицька*

У той час, коли...

на теренах України

**Київ перейшов під зверхність
Романа Мстиславича**

Тоді...

в Європі

**в Ризі (Латвія) було засновано
Орден мечоносців**

*Підсу.муйте
свої знання*

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - 1202 р. — Роман Мстиславич став великим київським князем;
 - 1238 р. — Данило Романович остаточно укріпився в Галичі;
 - 1238 р. — Данило і Василько розгромили тевтонських рицарів у битві під Дорогичином.
2. Користуючись інтернет-ресурсами, до літопису напишіть сторінку «Романовичі збирають утрачену вотчину».

3. Після смерті Романа Мстиславича «велика смута постала в землі Руській. Зосталося ж два сини його, один чотирьох літ, а другий двох літ». Коли народилися сини князя Романа — Данило й Василько?

4. Уявіть, що ви опинилися в 1199 році в місті Галич. У вас є можливість поспілкуватися з Романом Мстиславичем. Складіть перелік питань, які ви задасте князю.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 18

Походи монголів на Русь. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)

Згадайте, між ким та коли відбулася битва на річці Калка.

Як ви розумієте значення понять «монголи», «половці»?

Чи пам'ятаєте ви, що Роман Мстиславич відродив Руську державу під назвою Галицько-Волинське князівство?

1. Утворення держави монголів. Битва на річці Калка.

Наприкінці XII століття численні племена монголів, що кочували на величезних просторах Центральної Азії, утворили державу. В 1206 році її очолив енергійний політик, відважний воїн Темучин, якого називали **Чингісханом** (тобто великим ханом). Як вам уже відомо з курсу всесвітньої історії, упродовж 1207–1222 років монголи підкорили Південний Сибір, Північний Китай, Середню Азію та Закавказзя.

У 1222 році монгольське військо, подолавши Кавказькі гори, рушило в половецькі степи. Половецький хан Кобяк звернувся з проханням до руських князів. «Якщо не допоможете нам, будемо ми сьогодні порубані, а вас назавтра порубають», — мовив він. **На князівській раді було вирішено битися разом з половцями проти монголів.** Об'єднане військо русів і половців налічувало близько 60 тисяч воїнів. Монголи, дізнавшись про це, направили до руських князів послів із пропозицією відмовитися від походу, бо їм потрібні були лише половці. Однак князі не змінили свого рішення.

Як ви вже знаєте, в 1223 році русько-половецьке військо і монголи зустрілися на річці Калка (тепер річка Кальчик, притока Кальміусу). Бій був важкий і тривалий. **Неузгоджені дії між половцями й русами призвели до розгрому об'єданого війська.** Літописець пише, що «русські князі зазнали такої поразки, якої ще не було ніколи». Загинуло шість князів, лише кожен десятий воїн повернувся неушкодженим. Під час битви був поранений Данило Романович. Але він зумів вивести свої полки із бою і повернутися додому. Монголи, не маючи достатньо сил для продовження боротьби, повернулись у свої степи.

1. Хто став на чолі монголів у 1206 році?
2. Чому половці звернулися про допомогу до руських князів про спільну оборону?
3. Які наслідки мала битва на річці Калка?

Візуалізація минулого.

Із «Літопису Ібн-ал-Сіра» про похід полководців Чингісхана-Джебе й Субудая в Європу (1223 рік)

«Захопивши країну кипчаків [половців], монголи в 620 (1223) році пішли походом проти руських. Останні з'єдналися, щоб дати бій, з кипчаками... Монголи відступали, були переслідувані ворогом протягом дванадцяти днів, поки раптом не напали на руських і кипчаків... Це був один із найзавятіших боїв. Кипчаки і руські зазнали поразки; під час безладної втечі вони здебільшого були порубані. Ті, які врятувались, дісталися до Русі в самому нещасному вигляді. Монголи по їхніх слідах вдерлися туди, руйнуючи все, що було на їхньому шляху».

*Картина Дмитра Зябка
«Битва на Калці»*

1. Про яку битву йдеться в документі? Чому руси й половці зазнали поразки?

2. Похід монголів на чолі із ханом Батием на Русь-Україну.

Після смерті Чингісхана в 1227 році його спадкоємці почали готувати завоювальницький похід на Захід. Очолив його **хан Батий (Бату)**. Основу монгольського війська складала **важка кіннота**. Воно мало **метальні й стінобитні машини**, які запозичили в китайців.

Перший удар монголів припав на князівства Північно-Східної Русі. Упродовж 1237–1238 років Батиева орда спустошила землі Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Після цього монгольське військо повернуло на південь. На шляху до половецького степу їм відчайдушний спротив чинили мешканці невеликого міста **Козельськ**, що в Чернігівському князівстві. Його монголи назвали «злим містом», а всіх жителів винищили. Упродовж року кочовики перебували у степу, відпочиваючи і підгодовуючи коней.

*Монгольське військо.
Реконструкція*

По тому, в **1239 році** монголи рушили на князівства **Південно-Західної Русі**. Вони дощенту спустошили **Переяславську і Чернігівську землі**. Восени **1240 року** оточили **Київ**. Оборonoю міста керував хоробрий і вмілий воєначальник — тисяцький Дмитро. Головний удар по місту Батий завдав з півдня. Він припав на Лядські ворота. Монгольські тарани бухали в браму та стіни, аж поки завойовники не вдерлися в місто. Під ударами стінобитних машин не витримали і завалилися стіни Десятинної церкви, поховавши під уламками останніх захисників. Столиця Київської держави була захоплена,

Картина Василя Максимова «Татари-монголи під стінами Володимира»

як свідчить літопис, **6 грудня**. Наступного, **1241 року** монголи розорили **галицько-волинські землі**. Тут їм вчинили опір жителі міст-замків Данилів і Крем'янець. Відступивши від неприступних фортець, Батий змінив тактику. Він розділив свою армію на кілька загонів, які розійшлися по землях Галичини і

Волині, знищуючи все на своєму шляху. Запеклими були битви за міста Володимир, Звенигород, Галич, Ізяслав. Добре укріпленій столиці Галицько-Волинського князівства Холму та гірським фортецям вдалося відбити напади монголів. Далі вони рушили до Польщі та Угорщини.

1. Назвіть причини успішних загарбницьких походів монгольського війська.
2. Які землі розорили монголи в 1237–1238 роках?
3. Коли монголи захопили Південно-Західну Русь?

Відгукня тишулого.

Із «Никонівського літопису» про оборону Києва від монголів

«У тому ж році [1240] прийшов Батий до міста Києва з величезною кількістю воїнів і оточив місто. І неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто ввійти. І не можна було чути в місті один одного від скрипіння возів, від звуків труб, від іржання стад кінських, від крику та галасу вся земля була переповнена монголами. Багато колод било [у стіни] безперестанно, а городяни мужньо боронилися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода».

Картина Сергія Позняка «Штурм Києва Батием. Грудень 1240»

1. Поміркуйте, чому монголам вдалося захопити Київ.

МОНГОЛЬСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬ РУСИ-УКРАЇНИ (1222–1242 рр.)

Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.

1. Через які населені пункти пройшло монгольське військо в 1239–1242 рр.?
2. Які землі Русі-України спустошило військо монголів у 1239–1242 рр.?
3. Укажіть на карті кордони Золотої Орди; в межах басейнів яких річок розкинулася держава монголів.

3. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді).

1242 року Батий припинив похід на Захід і, знову пройшовши руськими землями, привів орди в пониззя річки Волга. Там монголи заснували державу — **Золоту Орду**, одну із найбільших імперій у Євразії. **Монгольську імперію** очолював **хан**. Столицею стало місто **Сарай** (у перекладі з татарської означає «палац»). Золота Орда поділялася на провінції — **улуси**.

Найбільше потерпали від Золотої Орди в межах сучасної України найближчі до неї **Київське, Переяславське і Чернігівське князівства**, що увійшли до одного із західних улусів Монгольської імперії. Тут постійно кочувало монгольське військо, готове в будь-який час до збройного нападу. В Києві правив золотоординський урядовець — **баскак**, котрий відповідав за збір данини і проводив облік населення. Менш залежним від ординців було Галицько-Волинське князівство.

Отже, Русь-Україна перестала існувати, а знекровлені князівства опинилися під владою Золотої Орди. Поневолене населення платило численні податки, відбувало виснажливі повинності, як наприклад, утримання доріг; молодь забирали в рабство, а селян і ремісників нещадно грабували. Князі мусили їздити в Золоту Орду, щоб отримати з рук хана **ярлик** (грамоту з дозволом) на право управління своїми землями. Наприкінці 1245 року в Сарай приїхав Данило Галицький, який добився від Батія підтвердження прав на Галицько-Волинське князівство. «Доручено йому його землю», — зазначав літописець. Залежність від Золотої Орди передбачала участь княжого війська в походах монгольської армії. Натомість виплату данини не призначали. Проте не завжди походи в Орду були безпечними для князів. Літописець розповів про мученицьку смерть чернігівського князя Михайла Всеволодича, викликаного в Сарай у 1246 році, за відмову виконати язичницькі обряди. Монгольське поневолення стало важким випробуванням для руських земель.

Картина Івана Гур'єва «Баскаки»

1. Як називали державу, засновану монголами в пониззі Волги?
2. Хто такі баскаки? Які функції вони виконували?
3. У якому становищі опинилися русько-українські землі, підкорені монголами?

Візуалізація минулого.

Із книги Платона Карпінці «Історія монголів» про життя у Русі під золотоординським поневоленням (1246 рік)

«Вони ні з ким не укладають миру, за винятком тих, які підкорюються їм. Вони від них вимагають: ходити з ними на війну проти всіх і давати десятину від усього — як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного... Решту ж наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля однокоренне, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмедя, чорного бобра, забула (*соболя*), дохона (*тхора*), і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить данини, того відводять до монголів, де він лишається в рабстві...».

1. Як змінилося життя людей із встановленням у русько-українських землях ординського ярма?

У той час, коли...

на теренах України

Київ був зруйнований монголами

Тоді...

в Європі

в битві на річці Нева дружина новгородського князя Олександра Ярославича розбила шведське військо

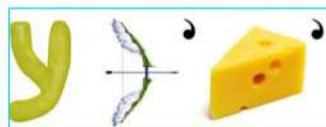
Написуйте свої знання

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- 1239 р. — монголи спустошили Переяславську і Чернігівську землі;
- 6 грудня 1240 р. — монголи захопили Київ;
- 1241 р. — монголи розорили галицько-волинські землі;
- 1242 р. — засновано Золоту Орду.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Від першої зустрічі русів з монголами на річці Калка, де русько-половецькі війська зазнали поразки, до першої масштабної перемоги русів над ординцями в битві на Синіх Водах пройшло 139 років. Коли відбулася битва на річці Сині Води?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть ілюстровану схему на тему: «Золотоординське панування на русько-українських землях».

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 19

Галицько-Волинська держава за правління короля Данила та його наступників

Згадайте, коли Данило Романович відновив єдність Галицько-Волинської держави.

Як ви розумієте значення понять «Золота Орда», «ярлик»?

Чи пам'ятаєте ви, що Чингісхан об'єднав усі монгольські племена, сформував дисципліноване й боєздатне військо?

1. Король Данило — будівничий Галицько-Волинської держави.

Припинивши міжусобні чвари, що спалахнули за участю галицьких бояр після смерті князя Романа, його син Данило відновив цілісність Галицько-Волинського князівства. Як ви пам'ятаєте з попередніх уроків, сталося це в 1238 році. Упродовж тривалого правління Данило Романович не раз долав опір кількох суперників: угорців, поляків, монголів і тих бояр, які задля своєї вигоди залучали до боротьби іноземних правителів. Так, у **1245 році** в битві біля міста **Ярослава**, що на річці Сян, Данило і Василько розгромили військо угорських і польських рицарів, котрих підтримували галицькі бояри. Ця перемога сприяла зміцненню великокнязівської влади.

Перемігши боярську опозицію, Данило Романович зробив Галицько-Волинську державу сильною й багатою. Князь продовжив будівничу діяльність. Він відновив зруйновані монголами міста, звів нові могутні фортеці, оборонні укріплення, споруджував замки, церкви, монастирі. В краї розвивалися ремесла, торгівля. Данило Романович заклав місто **Львів**, назвавши ім'ям старшого сина Лева, розбудував столицю Холм.

Картина Антона Пилиховського
«Коронація Данила»

Однією із важливих подій доби Середньовіччя в історії нашої країни стала **коронація Данила Романовича в Дорогичині в 1253 році** представником Папи Римського Інокентія IV Опізо. Від того часу західноєвропейські хроністи титулували Данила **королем**, а Галицько-Волинське князівство — **Руським королівством**.

Данило Романович проводив успішну **зовнішню політику**. Вдалими були його походи на Чехію, Польщу, Литву, землі ятвягів. Король неодноразово виступав арбітром у міжусобицях польських і литовських князів. Зміцнювали міжнародне становище держави династичні шлюби його дітей: син Лев був одружений з дочкою угорського короля Бели IV; Шварно — із дочкою литовського князя Міндовга; дочка Переяслава видана за мазовецького князя Земовіта. Складними були відносини із Золотою Ордою. Сподівання на допомогу Папи Римського в боротьбі з кочовиками не виправдалися. Оголошений понтифіком хрестовий похід не знайшов підтримки в європейських монархів. Відтак королю Данилові довелося самотужки протистояти монголам. Основні воєнні дії припали на 1254–1255 роки, коли він неодноразово перемагав монгольського хана Куремсу. В 1258 році сильне військо на чолі з воєводою Бурундаєм підійшло до кордонів Галицько-Волинського князівства. Зважаючи на несприятливі обставини, Данило змушений був прийняти вимогу Бурундая й розібрати укріплення найбільших міст. Лише столичний Холм зберіг свої фортифікації. Королю Данилові не вдалося позбутися залежності від Золотої Орди. Проте держава, яку він створив, була настільки сильною, що ханські орди не змогли її зруйнувати. Помер Данило Романович у **1264 році**. Своїм синам він залишив економічно розвинене і стабільне королівство.

1. Перемога в якій битві допомогла князю Данилові зміцнити свою владу?
2. Які заходи князя Данила сприяли перетворенню Галицько-Волинського князівства в Руське королівство?
3. Визначте напрямки зовнішньої політики Данила Романовича.

Відгук з минулого.

Із «Літопису Руського» про поїздку Данила Романовича до хана Батия

«[Хан] Могучій прислав посла свого до Данила і Василька: «Дай Галич». [І Данило] поїхав до Батия, кажучи: «Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам...». І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його... О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом

своїм Руською землею, Києвом, Володимиром і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає. А вони данини хочуть, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється. [...] Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був, і поручена була земля його йому. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров».

1. З якою метою князь Данило їздив до Золотої Орди?
2. Визначте позитивні й негативні наслідки подорожі.

К Н Я З Ь Д А Н И Л О

ЖИТТЄТЕКА

Ім'я: Данило; Данило Галицький; король Данило.

Роки життя: близько 1201–1264.

Роки правління: 1238–1264.

Попередник: Роман Мстиславич.

Династія: Рюриковичів, рід Романовичів.

Внутрішня політика: до 1234 року об'єднав під своєю владою всі волинські землі. У 1238 році відновив єдність Галицько-Волинської держави й поширив свою владу на Київ. Правив спільно з братом Васильком:

Данило в Галичі, Василько — на Волині. Укріплював старі міста, закладав нові: Холм (1237 рік), Львів (1256 рік). Здійснив військову реформу: з жителів міст і сіл організував піше, добре оснащене і навчене військо.

Зовнішня політика: в 1238 році під Дорогичином зупинив просування на українські землі німецьких лицарів. Після перемоги в битві під Ярославом остаточно утвердився в Галичині. Відвоював Люблінську землю в Польщі, приєднав племена ятвягів. Здійснив похід на Чорну Русь (північно-західну Білорусь) і посадив там правити свого сина Романа. В 1245 році став васалом монгольського хана, уникнувши подальшого розорення земель. Уклав союз з Угорщиною, Польщею, Литвою, Тевтонським орденом та Папою Римським. У 1253 році прийняв корону від Папи Римського. Здійснив успішний похід проти хана Куремси, та в боротьбі з ханом Бурундаєм у 1258 році зазнав поразки. Похований у столиці Галицько-Волинської держави місті Холм.

Вшанування пам'яті: у Львові, Тернополі, Галичі, Володимирі-Волинському встановлено пам'ятники. Знято фільм «Данило, князь Галицький», написана опера «Данило Галицький», названо на його честь вулиці. В 1998 р. Національний банк України випустив пам'ятну монету зі срібла, присвячену королю Данилу.

«Галицько-Волинський літопис» про князя: «Сей же король Данило [був] князем добрим, хоробрим, мудрим...».

1. Оберіть із рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність Данила Романовича. Поясніть свій вибір.

2. Правління синів Данила Галицького.

По смерті Данила була порушена цілісність держави. Хоча його брата **Василька** і шанували як верховного правителя, проте він володів лише **частиною Волині** зі столицею у **Володимирі**. Коли ж Василько помер, тут почав правити його син **Володимир Василькович**.

Решту земель поділили між собою сини Данила Романовича: Шварно, Лев і Мстислав. Найталановитішим із-поміж них був Лев, котрий повів боротьбу за об'єднання держави. Свою столицю в 1272 році він переніс до міста **Львів**.

Князь проводив активну зовнішню політику. Йому вдалося значно розширити свої володіння, приєднавши до них **Люблінську землю** і **частину Закарпаття з містом Мукачево**. Проте, зважаючи на постійну загрозу нападів Золотої Орди, Лев Данилович визнав залежність від неї. Він змушений був брати участь у походах золотоординських ханів і сплачувати їм данину.

1. Хто княжив на Волині після смерті Данила Романовича?
2. Яке місто стало столицею держави Лева Даниловича в 1272 році?
3. Чому зовнішню політику Лева Даниловича можна вважати активною?

Відлуння минулого.

Із «Літопису Руського» про діяльність князя Володимира Васильковича

«Князь же Володимир багато городів поставив. [...] а за Берестієм поставив город на пустому місці, що називається Лосна, і назвав його Кам'янець, бо [там] була кам'яна земля. Спорудив він також у нім башту кам'яну, і церкву поставив Благовіщення Святої Богородиці, і прикрасив її іконами золотими. В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія. У Бересті ж він звів башту кам'яну, висотою, як кам'янецьку; поставив він також і церкву святого Петра. І багато інших добрих діянь учинив він за живоття свого, які славляться по всій землі».

Володимир
Василькович.
Реконструкція

1. Поміркуйте, чому Володимир Василькович зажив слави ще за свого життя.

Попрацюйте з історичною картою. Дайте відповіді на запитання.

1. Які князівства входили до складу Галицько-Волинської держави за часів Романа Мстиславича?
2. Порівняйте кордони Галицько-Волинської держави за період княжіння Данила Романовича й Лева Даниловича.
3. Які міста були столицями Галицько-Волинської держави? Запишіть дати їхньої появи в хронологічній послідовності.

3. Король Юрій I Львович. Розпад Галицько-Волинської держави.

На початку XIV століття Волинське і Галицьке князівства знову об'єднали в руках одного правителя, внука Данила Галицького — **Юрія I Львовича**, котрий правив упродовж **1301–1308 років**. Скориставшись із ослаблення Золотої Орди, йому вдалося знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії річок Дністер і Південний Буг. Столицею держави став **Володимир**. Як і Данило Галицький, він прийняв **королівський титул**. Домігся від Константинопольського патріарха встановлення в 1303 році окремої Галицької митрополії. Її утворення сприяло розвитку культури й допомагало захищати політичну незалежність держави.

Упродовж **1308–1323 років** у Галицько-Волинській державі княжили сини Юрія I — **Андрій** і **Лев II**. У зовнішній політиці вони орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом. Це забезпечило галицько-волинську торгівлю із Балтикою і сприяло протидії натиску Литви на північні окраїни держави, який став дедалі відчутнішим. Водночас князі вели боротьбу із Золотою Ордою. Польський король називав своїх східних сусідів — Андрія і Лева II — «непоборним щитом проти жорстокого племені монголів». Ймовірно, брати загинули в одному з боїв із монголами. Оскільки жоден із братів не мав дітей, то з їхньою смертю урвалася династія Романовичів по чоловічій лінії.

По тому претендентів на галицько-волинський трон не бракувало. В **1325 році** бояри обрали правителем мазовецького князя

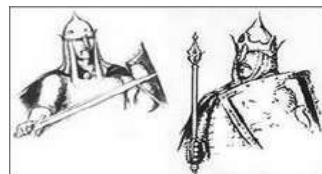
*Картина
Луки Долинського
«Князь Лев Данилович»*

*Юрій I Львович.
Художня реконструкція
Михайла Фіголя*

*Печатка Юрія (Георгія).
Напис: «Печатка
державника Георгія,
короля Руси». Світлина*

*Князі Андрій і Лев II.
Художня реконструкція
Михайла Фіголя*

*Юрій II Болеслав.
Художня реконструкція
Михайла Фіголя*

Болеслава, сина дочки Юрія I Львовича Марії. Він прийняв православне ім'я Юрій, ставши галицько-волинським правителем **Юрієм II Болеславом**. Князь сприяв розвитку міст, ремесел, торгівлі. Задля цього запрошував іноземних колоністів, головню німецьких. Проте не всім боярам була до вподоби його політика. В **1340 році** Юрій II Болеслав був отруєний. Після його смерті Галицько-Волинська держава розпалася. На **Волині** укріпився литовський князь **Любарт Гедимінович**, який прийняв мову і звичаї місцевого населення. Правителем **Галицької землі** упродовж 1340–1344 був боярин **Дмитро Детько**. В боротьбу за ці землі втрутився польський король Казимир III. По смерті князя Юрія II, він напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому замку, але змушений був відступити. Територіальні суперечки між Польщею, Литвою та Угорщиною тривали упродовж кількох десятиліть і завершилися приєднанням до Польщі Галичини, Белзчини і Холмщини, а до Литви — Волині.

1. Які зміни відбулися в державі за княжіння Юрія I Львовича?
2. Чим уславилися князі Андрій і Лев II?
3. Як були пов'язані з Галицько-Волинською державою Юрій II Болеслав, Любарт Гедимінович, Дмитро Детько?

Вігдушия минулого.

Із листа князя Андрія від 27 серпня 1320 року

«Андрій, Божою ласкою князь Володимирщини і володар Русі, висловлює достойним мужам радникам, лавникам і всім громадянам у Торуні прихильність. Нехай знає ваша достойність, що ми, прагнучи добра для нашої землі, а також користі всім приїжджим, які бажають побувати у нашій землі з тканинами, товарами або будь-якими іншими речами, за вашою власною радою, бояр і наших вельмож, надаємо всім приїжджим таке

*Проект давньоруського городища
в місті Володимирі. Світлина*

право, що жоден з митників наших або урядовців не повинен від них брати тканини або товарів, ні їх конфіскувати. Також якщо якомусь приїжджому або купцеві хтось із наших у нашому краю завдасть якусь кривду чи насильство, то за кожен несправедливо відібраний або взятий динар зобов'язуємося віддати два. Все це іменем нашої влади, з нашого боку постановляємо неухильно дотримуватися».

1. Кому був адресований лист?
2. Яку мету переслідував князь Андрій, видаючи такі листи?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

в Європі

**в Дорогичині було короновано
Данила Галицького**

**в місті Новогрудка (нині Білорусь)
було короновано князя Міндовга,
засновника Литовської держави**

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- **1238–1264 рр.** — княжіння Данила Галицького;
- **1245 р.** — битва під Ярославом;
- **1253 р.** — коронація Данила Романовича в місті Дорогичин;
- **1301–1308 рр.** — княжіння Юрія I Львовича;
- **1308–1323 рр.** — княжіння Андрія і Лева II;
- **1325–1340 рр.** — княжіння Юрія II Болеслава.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. У 1199 році Роман Мстиславич став засновником Галицько-Волинської держави та засновником роду Романовичів. У 1323 році загинули Андрій і Лев II, останні з династії Романовичів по чоловічій лінії, а в 1340 році помер Юрій II Болеслав, після чого Галицько-Волинська держава розпалася. Скільки років проіснувала Галицько-Волинська держава? Скільки років правили в ній представники династії Романовичів?

4. Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку «Інтерв'ю з Данилом Романовичем». Використайте в ній такі слова: *король, Дорогичин, Золота Орда, Ярослав, військова реформа, Холм, Львів.*

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 20

Культура Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV століття

Згадайте, коли Данило Галицький обрав місто Холм за столицю.

Як ви розумієте значення понять «скрипторії», «книжкова мініатюра»?

Чи пам'ятаєте ви, що Володимир Василькович заклав нові міста і збудував у них церкви?

1. Освіта. Наука.

На становище культури в Галицько-Волинській державі XIII – першої половини XIV століття впливало кілька чинників: **розвиток господарства і зростання чисельності міст**, у яких здебільшого зосереджувалося культурне життя; **традиції Київської держави, Візантії і західноєвропейських країн; місцева самобутня культура**. В Галицько-Волинській державі, як і всюди в той час, значну роль відігравали церкви, монастирі. Саме тут створювали школи. Поширеним було приватне навчання, особливо дітей бояр, котрі мешкали в замських садибах. Знайдені археологами предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці засвідчили, що ремісники, купці, бояри і дружинники цінували грамотність. Грамотних людей потребували також розвиток господарства та міжнародні зв'язки. З урахуванням державних потреб у тогочасних школах, окрім письма, читання, арифметики, вивчали іноземні мови, головно грецьку і латинську. Давали також відомості із географії, природознавства, історії. Навчали риторичі, музиці, співу. Освічені люди, знавці іноземних мов працювали у князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Ідеалом тої епохи була людина, котра знала три мови: латинську, грецьку, одну з європейських і, звичайно, старослов'янську як мову навчання.

З розвитком освіти зросла потреба в книгах. При монастирях, князівських палатах існували **бібліотеки**, де можна було поглибити свої знання. Велику книгописну майстерню створили в місті **Володимир** при дворі волинського правителя **Володимира Васильковича**, котрого літописець назвав великим «книжником і філософом». Князь зробив щедрі пожертви у всіх містах: Володимирі, Бересті, Кам'янці, Любомлі, Луцьку, Перемишлі тощо. Серед дарів літописець назвав 36 книг.

У Галичі на початку XIII століття жив «премудрий книжник» Тимофій. Особливою славою користувався **Полонинський монастир**. Його очолював ігумен Григорій, «чоловік святий, якого не було перед тим і по ньому не буде». До пам'яток писемності Галицько-Волинської держави належать **«Бучацьке Євангеліє»**, **«Холмське Євангеліє»**, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. Зі світської літератури був поширений **дружинний епос**, тобто розповіді про подвиги воїнів-дружинників.

Основним джерелом **наукових знань** і надалі залишалося буденне життя: **ремесло, будівництво, торгівля, хліборобство**. Практична діяльність давала знання про властивості різних речовин і матеріалів. Їх застосовували, виготовляючи скло, мозаїку, різнокольорові емалі, розписуючи храми. Із книг дізнавалися про географію, використовуючи отриману інформацію для подорожей і торгівлі; математичні знання застосовували в будівництві, різноманітних обчисленнях і розрахунках. А про історичні події довідувалися насамперед з літописів. Найвидатнішою пам'яткою культури України **XIII століття** є **«Галицько-Волинський літопис»**. У ньому розповідається про життя короля Данила Галицького та історію Волинської землі за правління волинських князів Василька Романовича та його сина Володимира. В окремих повістях йдеться про події в сусідніх землях: Угорщині, Польщі, Литві, Золотій Орді, а також в інших руських князівствах.

Титульна сторінка
«Галицько-Волинського літопису».
Видання 1936 року.
Світлина

1. Що впливало на розвиток культури Галицько-Волинської держави?
2. Які твори належать до пам'яток писемності Галицько-Волинської держави?
3. Звідки люди дізнавалися про наукові знання?

Відлучивши минулого.

Із «Галицько-Волинського літопису» про князя Володимира Васильковича

«Він тлумачив книжне писання, тому що був він великий філософ, [...] лагідний, смиренний, незлобивий, правдивий. Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив]. Пролог списав він на дванадцять місяців, [де] викладено життя святих

отців і діяння святих мучеників. Списав він також і Служебник [церкві] Святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав...».

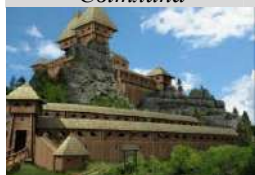

1. Чи можна діяння князя Володимира Васильковича назвати богоугодним? Чому?

2. Архітектура.

*Сторожова вежа
в селі П'ятничі.
Світлина*

*Фортеця Тустань.
Реконструкція*

*Василівська церква
в місті Володимирі.
Реконструкція
первісного вигляду*

Яскравим виявом високого рівня культури стала **архітектура** краю. Географічне розташування Галицько-Волинської землі, її межування із кількома європейськими державами сприяло поєднанню різних архітектурних стилів: західноєвропейського, візантійського, Київської держави та місцевої архітектурної традиції. Водночас, окрім господарської спрямованості, на стан архітектури вплинула також необхідність захисту від зовнішніх ворогів. Міські забудови, церковні та оборонні споруди виконували досвідчені майстри.

З урахуванням західноєвропейських фортифікаційних здобутків навколо більшості міст споруджували оборонні вали, захисні стіни. У XIII столітті з'явився новий **тип оборонних споруд** — **донжони** — великі вежі, побудовані з дерева або каменю. Літопис повідомляє, що міські укріплення Волині за князя Василька та його сина Володимира зводив «муж хитрий» Олекса. Для захисту від зовнішньої агресії та усобиць фортифікацію нерідко використовували при будівництві храмів та палаців. Виявом майстерності будівничих була дерев'яна наскельна фортеця **Тустань**, поблизу села Уріч у Карпатах, яка стала важливим оборонним пунктом і митницею. Повз неї пролягав Соляний шлях. Ним перевозили сіль із Галичини до країн Центральної Європи.

Основним будівельним матеріалом залишалося **дерево**, хоча кам'яне зодчество набуло значного поширення. Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого **каменю-вапняка**, брили якого старанно обтесували. В містах Галичини — Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі — храми почали будувати також і з **білого каменю**. Стіни оздоблювали зображенням орлів, грифонів, воїнів, рослинним і геометричним орнаментами. Про храми Данила Галицького в Холмі розповів літописець. Особливою красою вирізнявся собор **Івана**

Златоуста — «гарний і гожий», який князь Данило спорудив і відновив після пожежі міста в 1256 році. Своєрідністю архітектурної композиції вирізнялася **Василівська церква у Володимирі**, збудована у XIII – на початку XIV століття. Вона поєднувала традиції місцевого зодчества з елементами романського та готичного стилів. На жаль, більшість архітектурних пам'яток того часу не дійшло до сьогодення. Про них ми дізнаємося з археологічних знахідок та рукописних книг.

1. Що впливало на розвиток архітектури Галицько-Волинської держави?
2. Як називали великі вежі, побудовані з дерева і каменю?
3. Які матеріали використовували галицькі зодчі для будівництва?

3. Образотворче мистецтво.

Найбільш поширеними видами образотворчого мистецтва були фрески, ікони, книжкова мініатюра. Мозаїку використовували дещо менше. Фресками розписували храми. З історичних джерел відомо про оздоблення фресками стін храмів **Святого Георгія в місті Любомль**, **Івана Златоуста у Холмі**. Фресками на світську тематику прикрашали князівські палаци, приватні будівлі.

До видатних пам'яток живопису Галицько-Волинського князівства належать ікони. Серед них найвідомішими є **Волинська ікона Божої Матері з Покровської церкви в Луцьку**, **ікона Юрія Змієборця, Холмська ікона Божої Матері, ікона Богоматері з Ісусом із Дорогобужа**. На галицько-волинських землях була сформована своя **іконописна школа**.

*Волинська ікона
Божої Матері
з Покровської
церкви в Луцьку*

*Ікона
Юрія
Змієборця*

*Холмська ікона
Божої Матері*

*Ікона Богоматері
з Ісусом
із Дорогобужа*

Книжкова мініатюра набула значного поширення в Галицько-Волинській державі. Проте чимало пам'яток книжкового живопису загинуло у вихорі стрімких історичних подій. До наших часів збереглося лише кілька рукописів, прикрашених мініатюрами місцевих майстрів. Серед них — «Галицьке Євангеліє», «Бучацьке Євангеліє», «Оршанське Євангеліє», «Лавришівське Євангеліє», «Бесіди Святого Григорія Двоєслова».

«Євангеліст Матвей». Мініатюра з «Галицького Євангелія»

«Архангел Михаїл». Мініатюра з «Лавришівського Євангелія»

1. Які види образотворчого мистецтва були найбільш поширені в Галицько-Волинській державі?
2. Назвіть видатні пам'ятки живопису Галицько-Волинського князівства.
3. Які рукописи Галицько-Волинської держави прикрашені мініатюрами?

У той час, коли...

на теренах України

в 1340 році вперше згадали фортецю Тустань у письмовому джерелі

Тоді...

в Європі

голландський граф Віллем IV дарував статус міста двотисячному риболовецькому поселенню Роттердам

Підсилюйте свої знання

1. Запам'ятайте, як виглядають: Волинська ікона Божої Матері з Покровської церкви в Луцьку, ікона Юрія Зміборця, Холмська ікона Божої Матері, ікона Богоматері з Ісусом із Дорогобужа.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. «Галицько-Волинський літопис» — пам'ятка літератури XIII століття, охоплює події 1201–1292 років. Визначте, за правління якого князя почали писати літопис і за правління якого князя завершили літописання. Який проміжок історичного часу охоплює літопис?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Культура Галицько-Волинської держави».

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 21

Тема. Князь Данило Романович (Галицький), король Данило

Мета. На основі доступних джерел скласти історичний портрет короля Данила. Висловити власне судження щодо діяльності правителя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся з ілюстраціями.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи:

перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Дайте відповіді на питання після документів й озвучте їх.

Завдання 3. Складіть розповідь про Данила Романовича, відповідно до алгоритму історичного портрета, й запишіть його в зошит. При підготовці до розповіді скористайтесь інформацією, вміщеною в параграфі 19.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?
 - Де і коли він народився?
 - Де і в яких умовах жив, зростав, виховувався?
2. Особисті якості й риси характеру.
 - Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
 - Як особисті якості впливали на його діяльність?
3. Діяльність історичної постаті.
 - Охарактеризуйте основні справи його життя.
 - Які успіхи й невдачі були в його справах?
 - Хто був його друзями, а хто — ворогами, чому?
 - Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?
4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча? Свою позицію обґрунтуйте й підтвердьте цитатами з документів.

Вігнання матір'ю.

Із «Галицько-Волинського літопису» про формування характеру князя Данила

«Всі бояри володимирські й галицькі, і воеводи угорські посадили князя Данила на столі батька його, великого князя Романа. Галичани [галицькі бояри] вигнали Данилову матір з Галича — бо хотіли княжити самі... Розлучаючись із матір'ю, малий ще княжич плакав і не хотів залишатися без неї. Коли один з бояр спробував відвести вбік його коня, Данило видобув меч і рубонув його, але поранив лише коня під ним. Тоді мати забрала у нього меч з рук і ублагала його зостатися в Галичі, а сама поїхала до Белза, залишивши його серед галичан».

- ➔ 1. Які особисті якості проявив князь Данило під час описаних подій?

Із «Галицько-Волинського літопису» про участь князя Данила в битві на річці Калка

«Коли ж монголи прийшли, то Данило Романович, почувши [це], сівши на коня, помчав подивитися на небачену рать. Коли війська між собою зіткнулися, то Данило виїхав наперед, і [воєвода] Семен Олуйович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки монгольські, і Василько був збитий [із коня], а сам Данило поранений у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, — був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, — і Данило кріпко боровся, побиваючи монголів...».

«Битва на річці Калка». Мініатюра із «Літопису Руського»

1. Як літописець змальовує участь князя Данила в битві на річці Калка?

Детальніше про... фортифікаційну забудову часів Данила Галицького

Готуючись до боротьби з ордою, Данило почав будувати міцніші укріплення — кам'яні. Найпоширенішим типом кам'яної споруди став «стовп», тобто вежа, побудована з каміння і цегли. У Холмі Данило поставив посеред міста високу вежу, з кам'яною підбудовою, хоча сама була зведена з дерева. Це був перехідний тип споруди, в якому з'єднувалися камінь і дерево. Під Холмом (у Білавіно) Данило побудував «стовп» із самого каміння. З того ж часу походили, правдоподібно, кам'яні башти у селі Стовп. Подібним способом побудовані й інші укріплення, яких і татари не відважувалися здобувати (Холм, Крем'янець, Данилів).

1. Які фортифікаційні споруди були побудовані за часів Данила Романовича?
2. Висловте судження, яку мету переслідував князь Данило, здійснюючи такі перетворення.

Вежа часів князя Данила в селі Стовп.
Світлина

Варіанти реконструкції комплексу в селі Стовп

Із «Галицько-Волинського літопису» про коронацію Данила

«Прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був

Пам'ятник королю Данилові в Галичі.
Світлина

[вінця], сказавши: «Рать татарська не перестас. Та як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?» Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець і обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Самовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] есмо на підмогу проти поганих».

- ➔ 1. Яку мету переслідував Данило, приймаючи корону від Папи Римського?
2. Про яку рису характеру князя ми дізнаємося з цієї історичної події?

Із «Галицько-Волинського літопису» про короля Данила

«А король [Данило] впав тоді був у недугу велику, і в ній він і скончав живоття своє. І положили [його] в церкві Святої Богородиці в Холмі, що її він сам був спорудив... Сей же король Данило спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світівся був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другий по Соломоні».

- ➔ 1. Якими рисами літописець наділив князя Данила?

Реконструкція храму Івана Златоуста в місті Холм

Передня частина вівтаря Холмської катедрі. Світлина. Реконструкція її зображення XVII століття

Сучасна базиліка Різдва Пресвятої Діви Марії в місті Холм. Світлина
1. Розгляньте ілюстрації храмів і зробіть висновок про внесок короля Данила в розвиток культури Галицько-Волинської держави.

Узагальнення за розділом: «Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)»

Любі діти! Ви вже вивчили четвертий розділ, і поряд з вами знову були ваші однолітки — знавці історії — Марічка та Ігор. Вони вирішили відвідати державу, яку в Середньовіччі називали Королівством Руським. Та один у полі не воїн, тому без вас їм не впоратися. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Звичайно, ви можете вирушити в подорож самотужки, або об'єднатися в групи і провести між собою змагання. Успіхів вам!

Зупинка 1.

Допоможіть Марічці та Ігорю знайти на карті «Галицько-Волинська держава» (с. 126) міста: Володимир, Галич, Дорогичин, Львів. Встановіть відповідність між містами та подіями, пов'язаними з їхньою історією.

Львів	у 1199 році стало столицею Галицько-Волинської держави
Галич	засноване королем Данилом, у 1272 році стало столицею Галицько-Волинської держави
Дорогичин	столиця Галицько-Волинської держави за Юрія I Львовича
Володимир	коронація Данила Романовича в 1253 році

Зупинка 2.

Розгляньте зображення пам'яток образотворчого мистецтва. Допоможіть Марічці та Ігорю встановити відповідність між зображеннями пам'яток та їхніми назвами.

- А Волинська ікона Божої Матері з Покровської церкви в Луцьку
- Б Ікона Юрія Зміборця
- В Ікона Богоматері з Ісусом із Дорогобужа
- Г Холмська ікона Божої Матері

Зупинка 3.

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку выпишіть факти, пов'язані з діяльністю Данила Романовича, в іншу — Юрія I Львовича.

- 1 об'єднав на початку XIV століття Волинське і Галицьке князівства
- 2 з жителів міст і сіл організував піше, добре оснащене і навчене військо
- 3 пересунув південні межі своїх володінь аж до нижньої течії річок Дністер і Південний Буг
- 4 столицею держави зробив Володимир
- 5 укріплював старі міста, закладав нові: Холм, Львів
- 6 розгромив тевтонських рицарів у битві під Дорогичином
- 7 зупинив просування на українські землі німецьких лицарів
- 8 прийняв королівський титул
- 9 домогся від Константинопольського патріарха встановлення в 1303 році окремої Галицької митрополії
- 10 відновив єдність Галицько-Волинської держави й поширив свою владу на Київ
- 11 прийняв корону від представника Папи Римського у Дорогичині

Зупинка 4.

Допоможіть Марічці та Ігорю правильно відповісти на запитання вікторини «Галицько-Волинська держава» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Завдання до вікторини:

1. Столиця Галицько-Волинської держави за Юрія I Львовича (9 букв).
2. Місто, в якому Данило Романович був коронований (9 букв).
3. Грамота золотоординських ханів, що давала право на правління князівствами (5 букв).
4. Місто, зруйноване монголами в 1240 році (4 букви).
5. Хан, який очолив монгольські війська в поході на Південно-Західну Русь у 1239 р. (5 букв).
6. Місто, поблизу якого загинув Роман Мстиславич (9 букв).
7. Ім'я князя, засновника Галицько-Волинської держави (5 букв).
8. Оборонні споруди, великі вежі, побудовані з дерева або каменю (7 букв).
9. Кора дерева, яку використовували як матеріал для письма (7 букв).
10. Урядовець золотоординського хана, якому було доручено вести облік населення й збирати данину в русько-українських землях (6 букв).
11. Столиця Золотої Орди (5 букв).
12. Фортеця в Карпатах, що слугувала оборонним пунктом і митницею (7 букв).

Зупинка 5.

Разом з Марічкою установіть послідовність історичних подій.

- А** Битва під Ярославом
- Б** Початок княжіння Юрія I Львовича
- В** Зруйнування монголами Києва
- Г** Утворення Галицько-Волинської держави

Зупинка 6.

Уважно прочитайте уривки з джерел. Допоможіть Ігорю визначити, про які історичні події в них йдеться. Розмістіть їх у хронологічній послідовності.

- А** «Король Русі, князь Володимирії».
- Б** «Вікопомний самодержець усієї Русі, який одолів усі поганські народи...».
- В** «Сей же король... був князем добрим, хоробрим, мудрим...».
- Г** «Князь... багато городів поставив... книжник і філософ...».

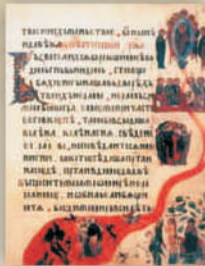

Зупинка 7.

Напишіть мініесею на тему: «Королівство Руське та його роль в історії».

Розділ 5.

Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство

§ 22

Інкорпорація руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського

Згадайте, коли Королівство Руське перестало існувати як держава.

Як ви розумієте значення понять «баскаки», «Королівство Руське»?

Чи пам'ятаєте ви, що королями Галицько-Волинської держави були Данило Романович та Юрій I Львович?

1. Включення руських удільних князівств до складу сусідніх держав.

Із середини XIV до середини XVI століть землі Русі-України перебували у складі кількох держав: **Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Польського та Угорського королівств, Московського та Молдовського князівств**. Більшість удільних територій увійшло до складу **Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського**. У цьому параграфі ви дізнаєтесь, як це сталося.

Литовське князівство було створене в XIII столітті. Його першим правителем став Міндовг, котрому вдалось об'єднати балтійські племена литовців, жемайтійців (у літописах їх називають жмудь) та деякі інші. Він прийняв християнство і королівський титул. За правління його сина Гедиміна була заснована столиця держави **Вільно**. Надалі Литовське князівство розширило свою територію, зокрема і за рахунок руських удільних князівств. Початок їхньої **інкорпорації** (включення) до Литви був покладений у **1340 році**, коли син Гедиміна Любарт за княжив на Волині. В **1362 році** князь **Ольгерд Гедимінович** у битві на **Синіх Водах** (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) переміг **Золоту Орду** і приєднав **Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля**. Отже, значну частину території держави, яку наприкінці XIV століття стали називати **Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським**, становили русько-українські землі.

Інкорпорація відбулася переважно **мирним шляхом**. Підпорядкувавши русько-українські терени, Ольгерд посадив правити в них своїх синів та племінників. У Київському князівстві і частині Переяславщини утвердився

Фрагмент картини Гедрюса Казиміренаса «Перемога Ольгерда на Синіх Водах»

син Ольгерда Володимир; на Чернігово-Сіверщині — другий син — Корибут-Дмитро; на Поділлі — племінники Ольгерда — брати Коріятовичі. Князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу. Руська мова була державною. Збереглося законодавство Русі-України — «Руська правда». Поширеними стали шлюби між українцями та литовцями. Литовські правителі керувалися принципом: «Ми старовини не рушимо, а новину не вводимо».

Великий князь литовський Ольгерд. Гравюра XVI століття

- ➔
1. До складу яких держав увійшли русько-українські землі із середини XIV століття?
 2. За яких обставин русько-українські терени потрапили до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?
 3. Чому литовцям вдалося провести інкорпорацію мирним шляхом?

Візуалізація минулого.

Із «Хроніки літописців стародавніх» Феодосія Софоновича про початок приєднання литовцями русько-українських земель

«Народ же цей (литовці) даниною звірів, медів, лика та іншого князям руським служив. Коли ж він відчув, що його господарі [князі руські] розтрошені татарами, він змужнів, почав залишкам руським чинити насильство і остаточне спустошення; землі заселяв своїми людьми і на знесилених русів владу свою поширив. І поволі з часом землю руську перейняв від татар у своє володіння, і баскаків прогнав...».

- ➔
1. Як змінилися взаємовідносини між литовцями й русами? Що на це вплинуло?

Відлучивши тишу.

Із «Хроніки польської, литовської, жмудської та всієї Русі» Мацея Стрийковського про битву на Синіх Водах

«Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим градом з луків, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріятовичами, із самострілів із стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел. Не змігши довше витримати натиску литви, татари перелякані почали тікати в розлогі поля. На побійщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів...».

1. Проаналізуйте зміст документа та розгляньте схему битви на Синіх Водах. Визначте причини поразки татар у цій битві.

2. Кревська унія 1385 року.

Після смерті Ольгерда в 1377 році почалася боротьба за княжий трон, переможцем у якій вийшов син Ольгерда — **Ягайло**. В цей час ускладнилася зовнішньополітична ситуація: для Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, а також для Польського королівства. Найбільшою загрозою для них став Тевтонський орден, який панував на Балтійському узбережжі. Окрім того, Литовська держава потерпала від нападів монголів та Московського князівства. Не було спокою і всередині Литви. Ягайло зіштовхнувся з опором своєму княжінню невдоволених родичів на чолі з двоюрідним братом Вітовтом.

Одним зі способів вирішити означені проблеми стало укладення **унії** (союзу) між Литвою і Польщею. Це сталося **14 серпня 1385 року** в місті **Крево** (тепер це територія Республіки Білорусь). Згідно із домовленістю, Ягайло одружився з польською королівною Ядвігою, прийняв католицизм і був проголошений польським королем Владиславом II. Угода передбачала також приєднання земель Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до Польського королівства та перехід у католицизм всіх нехрещених литовців.

Однак втілити до кінця прийняту угоду тоді не вдалося, бо проти виступила частина удільних князів на чолі із племінником Ольгерда **Вітовтом**. За Острівською угодою 1392 року, Вітовт став намісником Ягайла

*Великий князь
литовський Вітовт.
Гравюра XVI століття*

в Литві, а з 1395 року йменувався титулом великого литовського князя, прагнув утвердити цілковиту незалежність Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського від Польського королівства.

1. Хто став на чолі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського після смерті Ольгерда? З якими проблемами він зіштовхнувся?
2. Коли було підписано Кревську унію? Назвіть її умови.
3. Чому Кревську унію не вдалося цілком втілити в життя?

3. Русько-українські землі за правління князя Вітовта та його наступників.

Вітовт правив у Литві упродовж 1392–1430 років. Він зумів зберегти окремішність Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського; розширив його кордони до Чорного моря, побудував там кілька укріплених фортець, приєднав Смоленську землю. Однак, втрутившись у боротьбу між золотоординськими ханами, литовсько-руське військо зазнало поразки в битві на річці Ворскла в 1399 році. Відтак Вітовт змушений був визнати васальну залежність від Ягайла. Авторитет великого литовського князя значно виріс внаслідок перемоги об'єднаної польсько-литовсько-руської армії над військом Тевтонського ордену в **Грюнвальдській битві 1410 року**. В 1413 році була укладена Городельська унія — угода між Ягайлом та Вітовтом, яка підтверджувала незалежність Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Зміцнюючи владу, Вітовт ліквідував удільні князівства, усунувши від правління князів із династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Замість них він поставив правити своїх намісників. Будучи католиком, активно підтримував католицьку віру.

Картина Артура Орльонова «З'їзд європейських монархів у Луцьку. 1429 рік»

У **1429 році** в місті **Луцьк**, південній столиці князівства, відбувся **з'їзд монархів Європи**, на якому Вітовта мали коронувати. Цим актом він прагнув остаточно закріпити за собою і своїми нащадками суверенітет Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Однак в останній момент коронація не відбулася — ймовірно, через суперечки між Ягайлом і Вітовтом.

Після смерті Вітовта в 1430 році розпочалася боротьба за князівський стіл між Свидригайлом Ольгердовичем, котрий негативно ставився до унії Польщі та Литви, і Сигізмундом, братом Вітовта, який підтримував союз із Польщею. В битві під Вількомиром у 1435 році Сигізмунд розгромив військо Свидригайла. Він зайняв великокняжий стіл, а Свидригайло припинив боротьбу за владу. Руські князі не змирилися з поразкою й отруїли Сигізмунда. Новообраний правитель Казимир IV відновив удільні князівства, щоб забезпечити мир у державі. Київським князем став Олександр (Олелько) Володимирович, Свидригайло — удільним князем на Волині. Однак ці поступки були тимчасовими. В **1452 році**, після смерті Свидригайла, було ліквідоване удільне **Волинське князівство**, а в **1471 році**, по смерті останнього київського князя Семена Олельковича, — **Київське князівство**.

Сюди були поставлені намісники великого литовського князя. На цей раз автономію українських князівств було ліквідовано остаточно.

1. Чим означилося правління князя Вітовта?
2. Яка подія відбулася в місті Луцьк у 1429 році?
3. За яких обставин українські князівства втратили автономію?

Вігнуща минулого.

Із твору польського хроніста Яна Длугоша «Історія Польщі» про Грюнвальдську битву

«...А до князя Олександра (Вітовта) і його військ смагіти жалібними молитвами і плачем благали, щоб той не допустив їх відокремлення від свого князівства і литовців, оскільки вони не хочуть підкоритися тевтонським хрестоносцям. Все королівське військо вишикувалось по загонах і хоругвах. Литовське [військо] же під командуванням великого князя литовського Олександра підійшло й встало навпроти ворога. Відомо, що польське військо мало в цій битві п'ятдесят знамен, окрім литовських хоругв кількістю сорок. Називались ж хоругви за іменами земель литовських, а саме: Трокська, Віленська, Гродненська, Лідська, Мідницька, Смоленська, Полоцька, Вітебська, Київська, Пінська, Новгородська, Берестейська, Дорогичинська, Мельницька, Кам'янецька...».

1. Чому відбулася Грюнвальдська битва?
2. Представники яких земель брали участь у битві?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

в Європі

в Луцьку відбувся з'їзд монархів Європи

під Орлеаном (Франція), в ході Столітньої війни, війська, очолювані Жанною д'Арк, перемогли англійців

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - 1340 р. — Любарт Гедимінович почав правити на Волині;
 - 1362 р. — битва на Синіх Водах;
 - 1385 р. — Кревська унія;
 - 1410 р. — Грюнвальдська битва;
 - 1429 р. — з'їзд монархів Європи в місті Луцьк;
 - 1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства;
 - 1471 р. — ліквідація Київського удільного князівства.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Син Гедиміна Любарт був одружений на двоюрідній сестрі галицько-волинського князя Юрія II Болеслава. Після смерті князя у 1340 році волинські бояри запросили Любарта на престол. Князь

Вітовт розширив кордони Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до Чорного моря. Скільки років потрібно було литовцям, щоб інкорпорувати українські землі?

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть ілюстровану схему на тему: «Входження русько-українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського».

5. Переверте себе, зайшовши за посиланням.

§ 23

Русько-українські землі у складі Польського та Угорського королівств, Молдовського та Московського князівств

Згадайте, коли відбулася битва на Синіх Водах.

Як ви розумієте значення понять «інкорпорація», «унія»?

Чи пам'ятаєте ви, що литовці зазнали надзвичайно сильного культурного і релігійного впливу з боку східнослов'янських народів?

1. Русько-українські землі в Польському королівстві.

Після розпаду Галицько-Волинської держави частина русько-українських земель відійшла до Польського королівства. Насамперед це **Галичина** і **Західна Волинь**. У 1430-х роках до Польщі було приєднане **Західне Поділля**.

На ці території поширили територіально-адміністративний устрій Польського королівства. В **1434 році** Галицька, Львівська, Перемишльська, Сяноцька, Холмська землі були об'єднані в **Руське воєводство** з центром у **Львові**. На Західній Волині утворили **Белзьке воєводство** з воєводською столицею в місті **Белз**, а на Західному Поділлі — **Подільське воєводство** з центром у місті **Кам'янець** (тепер — Кам'янець-Подільський).

Герб Подільського
воєводства

Герб Руського
воєводства

Герб Белзького
воєводства

Політика Польського королівства щодо русько-українських земель значно відрізнялася від литовської. Влада навіть не намагалась порозумітися з місцевою елітою. Утвердили польську систему управління, передаючи її

винятково в руки поляків. Окрім того, польські землевласники отримували тут маєтки, а в міста запрошували **німецьких, єврейських, вірменських переселенців**, котрі мали пільги і привілеї. **Частка українського населення зменшувалася.**

1. Які русько-українські землі потрапили до складу Польського королівства?
2. Назвіть воєводства, створені на русько-українських теренах у Польському королівстві.
3. Охарактеризуйте політику Польського королівства щодо русько-українських земель.

2. Становище русько-українських територій в Угорському королівстві та Молдовському князівстві.

Як ви вже знаєте, ще Київська держава вела боротьбу з Угорським королівством за порубіжні землі. Галицький князь Ярослав Осмомисл навіть побудував у Карпатах укріплення для захисту від нападів угорців. Проте наприкінці **XIII століття Угорське королівство** підпорядкувало **Закарпаття**. Його територію поділили на адміністративні одиниці — **комітати**. Їх очолили призначені королем намісники — **жупани**. Землі роздавали угорській знаті, католицьким храмам і руському населенню, котре переймало угорську мову, культуру, католицьку віру. Угорські землевласники переселяли в новопридбані маєтки угорських селян. Натомість місцеве населення витіснили в гірські малообжиті райони із суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Водночас у міста запрошували переселенців — італійців, німців, словаків.

Картина невідомого художника XVIII століття «Князь Федір Коріятович»

Помітний слід в історії краю залишив подільський князь **Федір Коріятович**, котрий у 1393 році переселився в Закарпаття. Він заснував православний монастир Святого Миколая на Чернечій горі біля міста Мукачево. А його дружина Ольга заклала жіночий монастир неподалік села Підгоряни. Православна віра сприяла збереженню русами рідної мови, культури. В 1526 році турецьке військо розгромило угорців у битві під містом Мохач й Угорське королівство припинило існування. Відтак західна частина Закарпаття ввійшла до Австрії, а східна — до Трансільванського князівства.

Землі, розташовані між річкою Дністер і Карпатським хребтом, із численними буковими лісами називали **Буковиною**. У першій половині XIV століття краєм володіли Золота Орда та Угорщина. Із **середини XIV століття** Буковина відійшла до **Молдовського князівства**. Її там називали Шипинською землею, а з **XVI століття** — **Буковиною**. Територію поділили на громади, які очолювали старости. Члени громад спільно користувалися орними землями, сіножатями, лісами. Займалися хліборобством і тваринництвом. Найбільшим містом був **Хотин**. Наприкінці XIV століття на ці землі почали нападати турки. В 1485 році правитель Молдовського князівства — господар — став васалом турецького султана.

Хотинська фортеця. Світлина

1. З якого століття Угорське королівство підпорядкувало Закарпаття?
2. Що для розвитку Закарпаття зробив Федір Коріятович?
3. До складу якої держави потрапила Буковина в XIV столітті?

3. Приєднання русько-українських земель Московським князівством.

Із середини XIV століття зміцнилося **Московське князівство**. Наприкінці XV століття його правителі почали втілювати ідею про поширення влади московського князя на всі території, що входили раніше до Київської держави. Під владою Івана III, котрий почав йменувати себе царем, були об'єднані північноруські землі.

Московське царство стало могутньою державою, яка прагнула до нових завоювань. На московсько-литовському порубіжжі наприкінці XV століття не вщухали конфлікти. Впродовж 1500–1503 років Московське князівство вело війну з Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським, яке, зазнавши поразки, визнало приєднання до Московського князівства **Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств**. Однак населення вчинило спротив московським військам, за що воєводи «людей багатьох вогню і мечу піддали, а інших повели до полону». Чернігово-Сіверщину було поділено на повіти, очолювані воєводами, які зайняли місце тамтешніх князів.

Під час кампанії 1514 року 80-тисячне московське військо захопило Смоленськ і рушило до міста **Орша** — важливого стратегічного пункту на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно і Москвою. Назустріч йому вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо, очолюване князем **Костянтином Острозьким**. **8 вересня 1514 року** воно перемогло в цій битві московську армію. Однак перемога не припинила протистояння Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Московського князівства за русько-українські землі.

*Фрагмент картини Юрія Нікітіна
«Перемога князя Костянтина
Острозького у битві під Оршею»*

1. Яке князівство в XIV столітті претендувало на всі території Київської держави?
2. Назвіть русько-українські землі, що відійшли до Московського князівства на початку XVI століття.
3. Яка подія відбулася в 1514 році?

**К
Н
Я
З
Ь
К
О
С
Т
Я
Н
Т
И
Н**

ЖИТТЄТЕКА

Роки життя: близько 1460–1530.

Династія: Острозьких.

Внутрішня політика: володів 91 містом, містечком і селом, такими як: Дорогобуж, Городок, Здолбунів, Луцьк, Острог, Дубно, Рівне, Світязь, Турів. Організував будівництво оборонної лінії на південних кордонах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. З 1497 року став великим литовським гетьманом — головнокомандувачем військами. Був світським покровителем православної церкви. За його кошти збудували й реставрували чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Жидичині, Києві, Дубно, Острозі, Дермані.

Зовнішня політика: організував захист краю від набігів татар. Війська, які очолював князь, здобули перемогу над татарами в битвах під Вишнівцем (1512 рік), під Сокалем (1519 рік), біля річки

Ольшаниця на Київщині (1527 рік). Керував польсько-литовськими військами в московсько-литовських війнах у 1500–1503 роках.

Вшанування пам'яті: на замовлення його сина, Василя-Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври над похованням у 1579 році був встановлений надгробний мармуровий пам'ятник. Його іменем названо вулицю в Тернополі.

Папський легат Пізоні про князя: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви, [...] в бою не поступається хоробрістю Ромулу».

1. Оберіть із рубрики факт, який, на вашу думку, найкраще характеризує діяльність князя Костянтина Острозького. Поясніть свій вибір.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

в Європі

під Оршею війська, які очолював Костянтин Острозький, перемогли московитів

у Польському королівстві астроном Миколай Коперник провів своє перше спостереження за Сатурном, що згодом дало йому змогу зробити висновок про геліоцентричний принцип побудови Сонячної системи

*Підсилюйте
свої знання*

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- XIII ст. — Закарпаття відійшло до Угорського королівства;
- XIV ст. — Буковина відійшла до Молдовського князівства;
- 1434 р. — створення Руського воєводства;
- 1514 р. — битва під Оршею.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Федір Коріятович, племінник великого князя литовського Ольгерда, в 1393 році змушений був покинути Поділля й зі своїми людьми переселився в Закарпаття. Він добудував Мукачівський замок, на Чернечій горі, заснував монастир, був князем Карпатської Русі. Помер у 1414 році. Скільки років пройшло від часу смерті Федора Коріятовича до поділу Закарпаття між Австрією та Трансільванським князівством?

4. Об'єднайтеся в групи. Розіграйте театральну сценку «Інтерв'ю з князем Костянтином Острозьким». Використайте в ній такі слова: *великий гетьман литовський, покровитель православної церкви, захисник краю, битва під Вишнівцем, битва під Оршею.*

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

Згадайте, коли утворили Золоту Орду.

Як ви розумієте значення понять «улус», «орда»?

Чи пам'ятаєте ви, що столицею держави Феодоро було місто Мангуп?

1. Держава Феодоро.

Як ви пам'ятаєте, з XII століття в Криму існувала держава Феодоро. Із письмових джерел дізнаємося, що Феодоро залежала від **Золотої Орди**. Населення держави сповідувало православ'я. Однойменна столиця держави була центром **митрополії**, підпорядкованої **Константинопольському патріархові**.

На початку XV століття тут правив князь **Олексій I**, який зміцнив державу і вів боротьбу з генуезькими колоніями за контроль над торгівлею. Задля цього він уклав династичні шлюби із правителями Візантійської та Трапезундської імперій. Але протистояння тривало з перемінним успіхом.

Гравюра з малюнка Афанасія де Палдо «Вигляд на Мангуп-Кале». XIX століття

Проте найбільшою загрозою для Феодоро стали турки-османи, які в 1453 році захопили Константинополь, а з тим підпорядкували собі всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. В 1475 році вони захопили південне узбережжя Кримського півострова. Столиця Феодоро Мангуп боронилася від завойовників майже півроку. Здолати її вдалося хитрістю: турки імітували втечу і виманили захисників із міста. Мангуп був підкорений, а правитель держави страчений. Після цього **Феодоро** разом із генуезькими колоніями стали **провінцією Османської імперії**.

1. Яку віру сповідувало населення держави Феодоро?
2. Хто очолив державу Феодоро на початку XV століття?
3. За яких обставин держава Феодоро потрапила в залежність від Османської імперії?

Візуалізація минулого.

Зі спогадів турецького мандрівника Евлія Челебі про фортецю Мангуп

«Ні з якої сторони підійти до фортеці не було можливості, тільки зі сторони воріт. Але тут стоїть 7 веж [...] навколо цієї гори нема більш високих вершин, за милістю Божою, на цій горі в трьох місцях є джерела з живою водою... Фортеця оточена лише одним рядом товстих стін. На стінах цієї фортеці, як ні в одній іншій, нема зубців і бійниць. А в деяких місцях над урвищем зовсім нема стін. Вони й непотрібні, тому що гора ніби навмисне була створена могутньою рукою фортеці».

Олександр Ятченко
«Місто на горі».
Реконструкція

1. Доведіть чи спростуйте думку: фортеця Мангуп була неприступною.

2. Утворення Кримського ханства.

Під час монгольського завоювання земель Київської держави під владу монголів потрапив і Крим, де було створено **улус**, підпорядкований **Золотій Орді**. Половці, місцеве тюркомовне населення та монголи, що на той час уже прийняли іслам, започаткували **кримськотатарський етнос**. Кримом вони називали місто **Солхат** («Кирим» у перекладі з татарської означає «рів», «укріплення»), яке стало столицею улусу. Надалі назва «Крим» поширилася на весь півострів.

Провідна роль у господарському житті краю належала **скотарству**. Важливим промислом було **добування солі**. Населення півострова займалося **хліборобством, садівництвом, виноградарством**. Розвивалися **міста і ремесла**. В XIII столітті сюди переселилися вірмени й італійці. Зокрема, генуезькі купці заснували кілька **факторій** — торговельних та військово-адміністративних пунктів. З-поміж них — **Кафу** (сучасну Феодосію), **Чембало** (Балаклаву), **Солдаю** (Судак), **Боспор** (Керч). Вони стали важливими центрами в торгівлі між Сходом і Заходом.

Початок XV століття означився міжусобною боротьбою в Золотій Орді, чим скористалася впливова татарська знать на чолі із Хаджі Гіреєм. У **1449 році** Хаджі Гірей проголосив **незалежність Кримського ханства** від Золотої Орди. Столицею держави стала гірська фортеця **Кирк-Ер (Чуфут-Кале)**, а згодом — **Бахчисарай**, що в перекладі з кримськотатарської означає «сад-палац». По смерті Хаджі Гірея розпочалася боротьба за спадщину між синами, переможцем у якій став Менглі I Гірей. Утім,

самостійністю новоутворена держава насолоджу-
валася недовго. В **1478 році** Кримське ханство
визнало васальну залежність від **Османської
імперії**. Відтоді його правителі були змушені
брати участь у військових походах турецького
султана, котрий також самостійно призначав та
усував підвладних йому ханів. З кінця XV століття
почалися перші набіги турків і татар на русько-
українські землі. Основними їхніми напрямками
стали землі Київщини, Поділля та Галичини. Так,
у **1482 році** кримськотатарське військо на чолі з
Менглі І Гіреєм здійснило похід на Київщину, в
результаті якого було пограбовано і спалено місто
Київ, спустошено довколишні землі. 1500 року
татарські загони здійснили похід на Волинь,
Брацлавщину і Галичину, знищуючи міста і села
та захоплюючи в **ясир** (полон) місцевих жителів. Таких бранців зазвичай
продавали в рабство на невільницьких ринках, найбільший із яких був у
Кафі. Згодом із хлопців виховували **яничарів**, піхоту султанського війська;
дівчата і жінки потрапляли переважно до гаремів або ж були прислугою, а
чоловіків відправляли гребцями на турецькі судна — галери.

«Кримськотатарське
військо у битві під
містом Сігетваром».
Османська мініатюра

1. Які племена заклали основу кримськотатарського етносу?
2. Чим займалися жителі Криму?
3. Коли було проголошено незалежність Кримського ханства?

Відлучивши минулого.

З історичних записок-мемуарів «Про нрави татар, литовців і московитян» Михайла Литвина про звичаї татар

«Ці варвари знають, що ні для одного народу немає нічого вартіснішого над хоробрість і воєнну дисципліну та що хоробрість добувають тим, що звикають до недостач; вони цураються розніження й розкоші та змалку пригтовляються до воєнного діла, живучи суворим життям та звикаючи до їзди верхи. Вони сидять на коні від малого й не перестають їздити до немічної старости».

1. Як татари виховували зі своїх дітей воїнів?

Знатний
кримськотатарський воїн
XVI століття.
Реконструкція

3. Суспільний устрій. Розвиток культури.

За формою правління Кримське ханство — **монархія**, на чолі якої стояв **хан**, що карбував власну монету. До місцевої знаті входили: беї (князі) — очільники татарських родів; темники (воєначальники) — керівники військом; мурзи — привілейовані члени інших родів. Владу хана обмежував курултай — з'їзд найвпливовіших у державі родів. Найважливіші справи вирішував диван — державна рада. Основною релігією був іслам. Главу мусульманського духовенства називали муфтієм. Він представляв водночас і судову владу. **Населення** було **особисто вільним**, однак сплачувало податки і виконувало певні повинності. Особливо поширеною була військова повинність у зв'язку з доволі частими військовими діями. Кримські татари зберігали рівноправні стосунки між людьми, незалежно від походження, мови, віри, релігії, цінували свободу. Ханськими дорадниками, воєначальниками, казначеями часто були «чужинці» — християни, іудеї. **Міста** мали **самоуправління**, **землею** володіли ті, хто її обробляв. Ліси, води, мисливські угіддя були спільною власністю.

Культуру Кримського ханства творили всі народи, котрі жили в цій державі. Безперечно, вона, як і її населення, була неоднорідною. Формувалася **кримсько-татарська мова**. Література Кримського ханату розвивалася під впливом перських і османських взірців. Зачинателем кримськотатарської літератури був **Махмуд Киримли**, автор поеми «Юсуф і Зулейка». З прийняттям ісламу виникла **світська палацова поезія**, яку вирізняла пишномовність, повчальні сюжети. Її авторами були хани та аристократи, починаючи від Менглі I Гірея. Усна народна творчість — казки, легенди, пісні, прислів'я, поеми — мала переважно кримські сюжети. Центром розвитку культури греків, євреїв, караїмів, вірмен було місто Кафа.

Архітектура краю представлена фортецями, палацами, мечетями, мавзолеями. До нашого часу їх збереглося небагато. Із фортець найбільш значними є **Арабатська** (поблизу села Кам'янське), **Генуезька** (Судак) та фортеця **Ор-Капу** (Перекоп). На території фортець зазвичай споруджували мечеті, які ставали центрами релігійного і культурного життя. До сьогодні збереглися **мечеть Бейбарса**, **мечеть хана Узбека** з медресе у місті **Чуфут-**

*Генуезька фортеця у Судаку.
Світлина*

Кале. Оригінальними архітектурними пам'ятками є мавзолеї. З-поміж них — мавзолей **Дюрбе Джаніке Ханім**, збудований у XV столітті за наказом хана Тохтамиша в пам'ять про його дочку Джаніке-ханім. Найвідомішою архітектурною пам'яткою всесвітнього значення є **ханський палац у Бахчисараї**, єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури.

*Ханський палац у Бахчисараї.
Світлина*

1. Поясніть значення термінів: «беї», «темники», «мурзи», «курултай», «диван», «муфтій».
2. Якими рисами вирізнявся розвиток літератури кримчан?
3. Назвіть архітектурні пам'ятки кримчан, які збереглися до наших днів.

У той час, коли...

на теренах України

**було проголошено незалежність
Кримського ханства**

Тоді...

у світі

**у Візантії на престол зійшов
Костянтин XI Драгаш, останній
візантійський імператор**

*Підсилюйте
свої знання*

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:
 - **1449 р.** — проголошення незалежності Кримського ханства;
 - **1478 р.** — Кримське ханство визнало васальну залежність від Османської імперії;
 - **1482 р.** — кримськотатарське військо здійснило набіг на Київщину.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Хаджі Гірей, опираючись на підтримку знатних сімей Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Кримського ханства, зміг закріпитися в Криму і в 1449 році проголосив незалежність ханства від Золотої Орди. Через 29 років син Хаджі Гірея Менглі I Гірей змушений був визнати васальну залежність Кримського ханства від Османської імперії, а через 33 роки здійснив напад на Київ. Визначте, коли відбулися зазначені події.

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть історичний буклет на тему: «Визначні пам'ятки Кримського ханства».
5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 25

Суспільне і господарське життя на теренах Русі-України в XIV–XV століттях

Згадайте, коли утворили Кримське ханство.

Як ви розумієте значення понять «вотчинне землеволодіння», «натуральне господарство»?

Чи пам'ятаєте ви, що в XIV–XV століттях русько-українські землі входили до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Молдовського і Московського князівств та Польського й Угорського королівств?

1. Зміни в суспільному житті.

У XIV–XV століттях русько-українські землі перебували у складі кількох держав. Природно, що таке становище вплинуло на суспільне життя. В цей час виникають **стани** — великі групи людей, що мають закріплені законом права й обов'язки, відрізняються своїм політичним становищем і привілеями. Спочатку правові відмінності між ними не були

чітко визначені, і люди могли переходити з одного стану до іншого. Однак згодом цей поділ став спадковим. Основними станами на русько-українських теренах були **шляхта**, **духівництво**, **селяни** і **містяни**. Розглянемо тепер, які риси вирізняли кожен із них.

Шляхетський стан почав формуватися з другої половини XIV століття. Він складався із кількох груп — **князів**, **панів**, **бояр**, **зем'ян**. Визначальну роль відігравали князі, котрі походили із династій Рюриковичів і Гедиміновичів: Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські, Заславські. До князівської верстви не давали доступ ні багатство, ні високі посади. Князем вважався лише син князя, тобто діяв принцип: «Князем не стають, а народжуються». Вони вирішували різноманітні питання: взаємини з

Картина невідомого художника «Шляхтич Станіслав Антоній Шука»

місцевою владою, збереження й примноження власних володінь, розв'язання конфліктів, а також мали право виступати у військові походи зі своїми загонами під власними гербами. Нижчу «сходинку» займали пани, яких вирізняла давність роду, спадкове землеволодіння й певні привілеї. Основним заняттям бояр і зем'ян — найчисельніших груп шляхетського стану — була служба у представників вищої шляхти. Їхні будні проходили у виконанні різних доручень, військових виправах, веденні господарства, а також час від часу в розвагах. До привілейованого стану належало **духівництво**. У XV столітті авторитет православної церкви був досить високим, але поступове поширення католицизму призвело до послаблення позиції православних на русько-українських землях. Згідно із Городельською унією 1413 року, брати участь в управлінні державою могли лише католики.

Найчисленнішим станом були **селяни**. Вони жили **громадами**. Спільно володіли лісами, випасами, орними угіддями. Очільників громад називали отаманами, або тіунами, або десятниками. Існував **сільський сход** — **копа**. Тут розглядали спірні питання, судові справи, вели слідство і виносили вирок. Селяни були особисто вільними і поділялися на такі групи: **слуги**, **селяни-данники**, **тяглі**, **челядь**. Більшість слуг відбували військову повинність. Тяглі селяни обробляли землю шляхтича своїм реманентом, робочою худобою, а данники сплачували данину переважно грошима чи натурою. Челядь — працівники господарського двору — цілком залежали від свого власника. У XV столітті в житті селян відбулися зміни, пов'язані з обмеженням їхньої особистої свободи. З 1435 року в Галичині селянин міг піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому викуп. А на русько-українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського з 1447 року діяв привілей Казимира IV, який заборонив шляхтичам приймати біглих селян. У **1490–1491 роках** Снятин, Коломию, Галич охопило повстання під проводом селянина на прізвисько Муха. Битву проти польсько-литовського війська біля міста Рогатин селяни програли і відступили до Молдови. В **1491–1492 роках** повстання, очолюване **Андрієм Борулею**, теж було невдалим. Ватажка повстання видали польській шляхті, й він помер у в'язниці міста Краків.

1. Назвіть основні стани українського суспільства в XIV–XV століттях.
2. На які групи поділявся шляхетський стан, чим вони відрізнялись один від одного?
3. Який суспільний стан був найчисленнішим? Із яких груп він складався?

Відлучивши тишцю.
Із Городельської унії 1413 року про посилення впливу католицької віри

«Урядниками призначаються лише католицької віри і до ради нашої допускаються, тому що часто різниця у вірах приводить до різниці в умах... Свободами, привілеями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, які є шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні...».

*Акт Городельської унії 1413 року.
Світлина*

1. Як цей закон ущемляв права української православної шляхти?

Відлучивши тишцю.

Із листа польського короля Казимира IV молдовському послу про селянське повстання під проводом Мухи

«Із Молдови прийшли вмілі, вправні у військовій справі загони і несподівано вдерлися в маєтки його світлості... І самі укріплення, і багато маєтку нашого спалили, і багато других жорстокостей, а також убивств наших підданих — купців, місцевих уродженців, так і інших — здійснили. Ми точно повідомлені, що вони із собою забрали різну добичу: коней, людей, худобу».

Картина Михайла Ткаченка «Народний полководець Муха»

1. Попрацюйте в парах. Яку історичну інформацію ми можемо дізнатися з документа?

2. Сільське господарство.

Основою сільського господарства на русько-українських землях було **хліборобство**. В різних місцевостях воно розвивалося неоднаково. В Галичині, на Волині, Поділлі, Київщині переважало трипільля, а на Поліссі — двопільна і перелогова системи обробітку землі.

Поступово вдосконалювали знаряддя праці. В господарствах шляхти, поряд із сохою, почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Окрім хліборобства, розвивали **тваринництво, городництво, садівництво і бджільництво**. Не втрачали свого значення **мисливство і рибальство**.

Переважало **натуральне господарство**. Торгівля з іншими країнами була слабо розвинена. Двір шляхтича включав будинок, житла для челяді, господарські будівлі. До нього прилягали орні землі, сіножаті, пасовища, села із селянами. В такому дворі виробляли все необхідне для внутрішнього споживання. Однак згодом шляхта почала створювати **фільварки** — багатогалузеві господарства, орієнтовані на ринок. Їхня поява була зумовлена зрослими потребами на зерно як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Це сприяло збільшенню обсягів зерна на продаж. Його експортували до Нідерландів, Франції, Англії, переважно через Балтійське море. Водночас на Поділлі, розташованому далеко від торговельних шляхів, випасали великі стада худоби, а потім переганяли їх на продаж до Південної Німеччини чи Італії.

Будівництво панського фільварку. Гравюра

1. Що було основою сільського господарства на русько-українських землях?
2. Якими видами сільського господарства, окрім хліборобства, займалися селяни?
3. Поясніть значення терміна «фільварок».

3. Міська економіка. Магдебурзьке право.

В означений період зростали і розвивалися міста, особливо на теперішніх західноукраїнських землях. Найбільшим містом був Львів, у якому проживало понад десять тисяч мешканців. Із-поміж інших міст виділялися Кам'янець, Луцьк, Острог. Населення сплачувало податки, виконувало різні повинності. Повноправними вважали містян, котрі володіли будинками в межах міста і мали відповідний статус. Його можна було отримати спадково, за особливі заслуги, купівлю будинку й землі, одруження. Містян поділяли на три основні групи: **патриціат** (заможні купці, лихварі, міські урядники); **поспільство** — середній, найчисленніший прошарок (ремісники, крамарі, особи, що займалися промислами); **бідноту, плебс** (наймити, жебраки та інші). Міста були **державними** і **приватновласницькими**. Із XIV століття в містах поширилося **магдебурзьке право** — німецьке міське право, за яким міста звільняли від управління і суду приватних власників або державних урядників. Містяни обирали **магістрат** — орган міського самоврядування. Він складався із **ради** (адміністративного органу й суду в цивільних справах) на чолі з бурмистром, і **лави** (суду в кримінальних справах), яку очолював війт.

Мешканці міст були особисто вільними людьми. Вони сплачували податки до державної скарбниці та виконували повинності, головню на користь міста, з ремонту шляхів, укріплень та іншої загальноміської власності. Першим отримало магдебурзьке право місто Сянок у 1339 році. Згодом — Львів, Кам'янець (нині — Кам'янець-Подільський), Луцьк, Житомир, Київ. Загалом більшість тогочасних міст мали магдебурзьке право. Проте його функціонування в русько-українських землях іноді мало обмежений характер. До прикладу, часто зберігалися окремі елементи залежності від власників міст; іноді війти не обиралися, а призначалися князем, королем або власником міста. Водночас запровадження магдебурзького права надавало містам самоврядування, що сприяло їхньому розвитку.

*Мирослав Гаталевич
«Вручення привілею місту
Галичу на магдебурзькому праві
1367 року». Гравюра*

Міську економіку представляли **ремесла і торгівля**. Ремісники об'єднувалися в корпоративні організації — **цехи**. Тих, хто не входив до цеху, називали партачами (від латинського слова «осторонь»). Кожен цех мав свій герб. З-поміж ремесел особливого розвитку набуло деревообробне, чинбарне, ковальське, зброярне, гончарне. У виробництві товарів майстрам допомагали підмайстри й учні. За виручені від продажу товару кошти ремісники утримували свої сім'ї, закуповували необхідні для роботи матеріали. В економіці важливу роль відігравав видобуток солі, що здійснювали в Галичині та з причорноморських озер і лиманів.

Розвивалася **внутрішня і зовнішня торгівля**. Вона проходила на ярмарках, що відбувалися кілька разів на рік у великих містах; торгах, які збиралися кілька разів на тиждень; і щоденній торгівлі в міських крамницях. Активною була міжнародна торгівля, особливо в Галичині, на Поділлі, Волині, де пролягали основні торговельні шляхи між Європою і Сходом. Із русько-українських земель на захід везли віск, мед, зерно, худобу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, залізо, папір, зброю, тканини (оксамит, сукно, атлас). Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

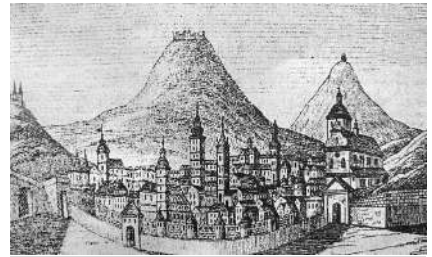
1. Поясніть значення термінів: «магдебурзьке право», «магістрат».
2. Які заняття представляли міську економіку?
3. Що продавало й що купувало населення русько-українських земель, ведучи міжнародну торгівлю?

Вігляньте минулого.

Із привілею польського короля Казимира III про надання місту Львову самоврядування.

«Нарешті звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсуддів і від влади будь-кого, яким би іменем не називався; так, щоби перед ним або будь-ким серед них у великих і малих справах містяни не відповідали, а тільки — перед своїм війтом, а війт — перед нами, або нашим старостою, якому ми це доручимо тільки при умові, що [війт] відповідатиме тільки згідно зі своїм німецьким правом».

Панорама міста Львова XV століття. Гравюра

1. Поміркуйте, які положення документа вказують на отримання містом Львовом самоврядування.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

було придушене повстання під проводом Андрія Борулі

в Європі

на Піренейях завершився процес Реконквісти — відвоювання Піренейського півострова від арабів

Підсумуйте свої знання

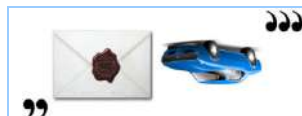

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

– 1490–1491 рр. — селянське повстання під проводом Мухи;

– 1491–1492 рр. — повстання під проводом Андрія Борулі.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Місто Львів отримало магдебурзьке право через сто років після свого заснування. Коли місто Львів отримало право на самоврядування?

4. Напишіть твір від імені шляхтича, селянина чи містянина на тему: «Один день із мого життя» за планом: а) житло; б) зовнішній вигляд; в) заняття.

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 26 **Культура русько-українських земель XIV–XV століть**

Згадайте, коли в Русі-Україні були створені перші школи.

Як ви розумієте значення понять «гуманізм», «відродження»?

Чи пам'ятаєте ви, що з ініціативи галицько-волинського князя Юрія I Львовича в 1303 році була встановлена Галицька митрополія?

1. Особливості розвитку культури. Освіта. Наукові знання.

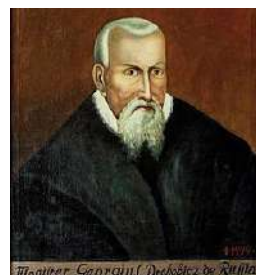
Культура русько-українських земель XIV–XV століть успадкувала традиції культурних надбань минулого і розвивалася під впливом нових віянь. Її зміст визначали насамперед **господарські, суспільні і політичні відносини**. Вона формувалася в умовах відсутності власної держави і роз'єднаності русько-українських земель, які входили до кількох країн. Умови розвитку культури в них були різними. Попри негативний вплив такого становища, позитивною рисою стало проникнення **ідей гуманізму, відродження**. Руси-українці змогли навчатися в європейських університетах, долучившись тим самим до загальноєвропейського освітнього простору. Руйнівний вплив на культуру чинили набіги турків і татар, котрі нищили не лише культурні надбання, а й головне — людей, що їх створювали. Водночас небезпека привела до вдосконалення будівництва оборонних споруд, розвитку воєнного мистецтва.

Чільне місце в розвитку культури займала освіта. **Школи** виникали при церквах, монастирях, приватних маєтках. У них навчалися діти не лише землевласників, але й селян, ремісників, містян. Заможні люди наймали вчителів для домашньої освіти. **Підручниками** зазвичай були **церковні книги**, а вчителями — **дяки**. Наприкінці XIV століття створили школи при католицьких монастирях, у яких вивчали **латинську мову**. В той час вона була мовою **науки** і давала можливість здобувати освіту в європейських університетах. Наприкінці XV століття виникло **книгодрукування церковнослов'янською мовою**. Першодрукарем став німець **Швайпольт Фіоль**, котрий у **1491 році** в місті Краків видрукував

Друкарський верстат XV століття. Гравюра

кирилицею чотири книги для церковної служби в православних церквах: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Постна», «Тріодь Квітна». Проте більшість книжок і надалі були рукописними. Окрім церковної, поширювалася **світська література**, зокрема збірник «Ізмарагд», який містив повчання про книжну мудрість, повагу до вчителів, добродійність і гріхи. Популярними стали перекладені повісті про Троянську війну, Олександра Македонського. Представником європейського літературного стилю вважають поета **Павла Русина**.

Портрет
невідомого
художника
«Юрій Котермак
(Дрогобич)»

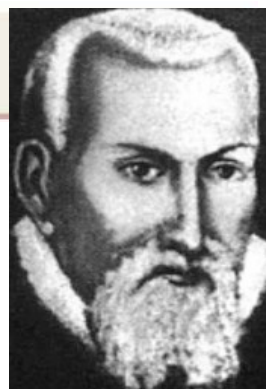
Розвивалися **наукові знання**. Першим відомим із русів-українців доктором медицини і філософії, ученим-астрономом був **Юрій Котермак (Дрогобич)**, автор трактатів, віршованих промов і послань до Папи Римського, а також друкованої книги «**Прогностична оцінка поточного 1483 року**». Всі вони написані латиною, проте незмінним був підпис: «Юрій із Дрогобича, русин». Упродовж 1491–1492 років він був ректором Болонського університету. Історичні знання отримували із літописів. До старих центрів літописання додалися нові: Холм, Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів. Найвизначнішими є «**Короткий Київський літопис**», що оповідав про події 1491–1515 років, та «**Волинський короткий літопис**», який охоплював події від 862 до 1500 року.

- ➔ 1. Що впливало на розвиток культури в XIV–XV століттях?
- ➔ 2. Хто започаткував книгодрукування церковнослов'янською мовою?
- ➔ 3. Ким був Юрій Котермак (Дрогобич)?

Відлучивши тишулого.

Вірш Павла Русина про Лемківщину

«Здрастуй, мій краю! Ти милий владиці зористого неба!
Здрастуй, о земле, ущерть повна багатства й добра!
Здрастуй, мій краю, що страх ти наводиш на знать гордовиту!
Здрастуй, о земле моя, мила для вчених людей!
Ти самостійно, без інших земель, можеш жити привільно,
Знов же без тебе прожить жодна не зможе земля.
Завжди я прагнув побачить тебе, дорогу свою матір,
Завжди про долю твою вдень і вночі турбувавсь.
Зараз спішу, годувальнице мила, до тебе вернутись,
Довго не бачив тебе, о найдорожча моя!»

Павло Русин.
Гравюра

- ➔ 1. Користуючись інтернет-ресурсами, випишіть три цікаві факти про життя Павла Русина.

2. Архітектура й містобудування. Образотворче мистецтво.

Прикметною ознакою архітектури XIV–XV століть стала **забудова міст**. Зберігались архітектурні традиції Київської держави. Однак із поширенням магдебурзького права у плануванні русько-українських міст з'явилися нові риси, що були типовими для Західної Європи. Їх привносили колоністи. Міста на русько-українських теренах були поліетнічними. В центрі міста розташовували **прямокутну ринкову площу**, на якій зводили міську ратушу, торгові лавки. Від центральної площі відходили вулиці зі щільною забудовою, де будинок був власністю родини. Тут жили, мали крамницю, ремісниче виробництво та займалися торгівлею. Поряд із площею зводили **культові споруди**. Окрім православних храмів, будували католицькі костельи у Львові, Кам'янці, Рогатині. Були споруджені **Вірменський собор у Львові**, єврейські синагоги, кірхи, приміщення католицьких монастирських орденів бернардинців, домініканців, францисканців.

*Вірменський собор у Львові.
Світлина*

*Кам'янецька фортеця.
Світлина*

*В'їзна вежа Луцького замку.
Світлина*

*Замок Паланок у Мукачеві.
Світлина*

Упродовж XIV–XV століть на русько-українських землях зросло будівництво **оборонних укріплень**. Дерев'яні замки звали в Києві, Житомирі, Вінниці, Черкасах. До прикладу, київський замок, збудований за княжіння Володимира Ольгердовича, витримав облогу монгольських військ хана Едигея в 1416 році. Оборонні укріплення зводили і з каменю, прикладами яких є **Луцький замок, фортеця у Кам'янці, замок Паланок у Мукачеві, Хотинська фортеця**. Міцними оборонними стінами обмуровували церкви і монастирі. До прикладу, такими були **Успенська церква** в селі Зимне на Волині, **Богоявленська церква** в Острозі, **Покровська церква** в селі Сутківці (тепер — Хмельниччина). Постійні набіги турків і татар, використання в боях вогнепальної зброї й нових способів ведення воєнних дій спричинили зросло потребу в таких укріпленнях. Найбільше їх постало на Волині і Поділлі.

Покровська церква в селі Сутківці (тепер — Хмельниччина). Світлина

Фреска з Вірменського собору у Львові. Світлина

В образотворчому мистецтві тієї доби поширеними видами були фрески, іконопис, книжкова мініатюра. З-поміж відомих фресок, що збереглися до сьогодення, варто виділити розписи **Вірменського собору** у Львові, **каплиці** в селі **Горяни** біля міста **Ужгород**, **Бакотського монастиря**. Історія зберегла для нас імена відомих тогочасних майстрів розпису: Гайля із Перемишля, Андрія Русина зі Львова, Германа із Самбора. **Іконописними центрами** були **Київ, Перемишль, Луцьк, Львів**. В іконах з'явилися зображення рослин, предметів побуту. Із XV століття поширилися ікони, написані на дошках. Зразками тогочасного іконопису є ікона **Богородиці з пророками** з церкви в селі **Підгірці** (на Львівщині), **Богородиця Одигітрія** з **Луцька**. **Книжкову мініатюру** тієї доби яскраво ілюструє **Київський Псалтир**, створений у **1397 році**. В ньому вміщено понад три сотні ілюстрацій.

*Сторінка Київського Псалтиря.
Світлина*

*Ікона Богородиці з пророками
з церкви в селі Підгірці*

1. Визначте прикметну ознаку в архітектурі XIV–XV століть.
2. Наведіть приклади оборонних споруд XIV–XV століть.
3. Назвіть мистецькі твори XIV–XV століть, які збереглися до наших днів.

3. Церковне життя.

На розвитку культури позначилася специфічна ситуація в **релігійній сфері**, що склалася на русько-українських теренах у XIV–XV століттях. Тут здавна мирно співіснували представники різних вірувань. Проте входження русько-українських земель до держав із різним віросповіданням неоднозначно відобразилося на релігійному житті.

Складний період переживала **православна церква**. Після монгольського завоювання Київської держави резиденція **київських митрополитів** залишилася в **Києві**. Однак, фактично з кінця XIII століття вони перебралися в місто Володимир-на-Клязьмі, а потім — у Москву. Церковні парафії, підпорядковані Київській митрополії, були розділені між Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським та Московським князівством. Боротьба обох держав за зверхність у церковній сфері призвела до розколу Київської митрополії. В **1458 році** її поділили на дві — з центрами в Києві і Москві. В самій православній церкві сталися негативні

зміни: падав авторитет духовенства, знизився його освітній та культурний рівень.

Водночас за підтримки польського уряду та Папи Римського посилювався вплив **католицизму**. Було засновано кілька єпископств. Активізували діяльність чернечі ордени, пропагуючи переваги католицизму. І хоча польські королі й великі литовські князі в релігійному питанні проводили помірковану політику, у щоденному житті католицьке духовенство і місцева влада утискали православну церкву, її священників і вірян.

1. Які обставини впливали на релігійне життя русів-українців у XIV–XV століттях?
2. Чому православна церква переживала складний період?
3. Як проявлявся вплив католицизму на життя русів-українців?

У той час, коли...

на теренах України

Тоді...

в Європі

**в Києві був створений
Київський Псалтир**

**у шведському місті Кальмар було
проголошено королем Данії, Швеції,
Норвегії Еріка Померанського**

1. Запишіть у зошит дати та події, пов'язані з ними, олівцями (ручками) трьох кольорів:

- **1397 р.** — створено Київський Псалтир;
- **1458 р.** — поділ Київської митрополії на дві — з центрами в Києві і Москві;
- **1483 р.** — з'явилася книга Юрія Котермака (Дрогобича) «Прогностична оцінка поточного 1483 року»;
- **1491 р.** — Швайпольт Фіоль вперше надрукував книги церковнослов'янською мовою.

2. Користуючись інтернет-ресурсами й матеріалами підручника, до історичного журналу напишіть статтю на тему: «Вчений-русин Юрій Котермак (Дрогобич)».

3. У 1458 році Москва самовільно обрала митрополитом на Київську кафедру Іону, що стало причиною розколу Київської митрополії на дві — з центрами в Києві і Москві. Історія Київської митрополії сягає часів князя Володимира Великого і починає свій історичний відлік від хрещення Київської держави. Порахуйте, скільки років минуло від заснування Київської митрополії до її насильницького розколу.

4. Об'єднайтеся в групи. Створіть лепбук на тему: «Культура русько-українських земель XIV–XV століть».

5. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§27

Тема. Князь Костянтин Іванович Острозький

Мета. На основі доступних джерел скласти історичний портрет Костянтина Івановича Острозького. Висловити власне судження щодо діяльності князя.

Завдання 1. Опрацюйте історичні джерела, ознайомтеся із життєтекою (сторінки 148–149) та ілюстраціями.

Завдання 2. Об'єднайтеся в три групи: перша — працює з документами, які стосуються становлення особистості князя, друга — рис характеру князя, третя — основних справ його життя. Дайте відповіді на питання після документів й озвучте їх.

Завдання 3. Складіть розповідь про князя Костянтина Острозького, відповідно до алгоритму історичного портрета, й запишіть його в зошит.

Історичний портрет

1. Як відбулося становлення особистості історичного діяча?

- Де і коли він народився?
- Де і в яких умовах жив?

2. Особисті якості й риси характеру.

- Які риси характеру й особисті якості були притаманні історичному діячу?
- Як особисті якості впливали на його діяльність?

3. Діяльність історичної постаті.

- Охарактеризуйте основні справи його життя.
- Які успіхи й невдачі були в його справах?
- Хто був його друзями, а хто — ворогами, чому?
- Якими були наслідки його діяльності: для сучасників, для нащадків?

4. Яке ваше особисте ставлення до історичного діяча? Свою позицію обґрунтуйте й підтвердьте цитатами з документів.

Портрет невідомого автора «Костянтин Іванович Острозький»

Детальніше про...

титули князя Костянтина Острозького

Великий гетьман литовський (1497–1500 роки, 1507–1530 роки), староста брацлавський, звенигородський і вінницький (1497 рік), луцький

староста та маршалок землі Волинської (1507–1530 роки), каштелян віленський (1513 рік) і троїцький (1522 рік), князь.

1. Які посади обіймав князь Костянтин Острозький за своє життя?
2. Про які якості характеру це свідчило?

Відчущия минулого.

Із «Волинського літопису» про битву під Оршею

«Гетьман на коні був у середині бою, і вів за собою жовнірів: «Це наша звитяга і нас чекає тріумф! Вже ворог слабіє! Браття милі, будьте мужніми! Нехай кожен наповниться духом проти ворога. Сам Бог стоїть за нас! За мною сміливіше наступайте! А в мужності згадайте славних батьків! Ось я перед вами свою голову ставлю! Першим на неприятеля свою шаблю підіймаю!» Тоді Челяднін кинув підкріплення. Відчувши, що настає критичний момент, Острозький вдався до воєнних хитрощів. Він дав знак імітувати відступ, московська кіннота погналася за «втікачами», прагнучи скинути їх у Дніпро. Проте «втікачі» навели московитів на свою засідку. З прибережної гущавини гримнула артилерія, а «втікачі» розвернулися на 180 градусів і разом з підкріпленням, яке було в засідці, ринули на ворога, спантеличеного таким розвитком ситуації».

*Фрагмент картини
невідомого художника
XVI століття
«Битва під Оршею»*

1. Пригадайте, між ким і коли відбувалася битва під Оршею.
2. Які особисті якості характеру проявив гетьман під час битви?

Із «Волинського літопису» про значення діяльності князя Костянтина Острозького

«А гетьману його, видатному князю Костянтину Івановичу Острозькому, дай Боже багато здоров'я і щастя на майбутнє, щоб як нині побив рать московську, щоб так побивав рать татарську, проливаючи їх кров бусурманську».

1. За які справи літописець возвеличує князя?

Із «Літопису Рачинського» про битву під Вишнівцем (на Лопушній)

«Велика татарська орда на чолі з трьома синами хана пройшла смерчем через Волинь і дісталася Львова. Вона велику частину Русі сплюндрувала...

Розділені на дві частини татари зосередилися в районі Кузьмина на Волині та під Бузьком поблизу Львова. Зведене польсько-литовське військо на чолі з Костянтином Острозьким, Миколою Каменецьким (коронний гетьман) та Станіславом Лянцкоронським (очолив посполите рушення) змогло зорганізуватися не так швидко, тому виступило проти татар, коли вони вже поверталися з награбованим майном до Криму. Вирішальна битва відбулася під Вишнівцем, на річці Лопушній, 28 квітня 1512 року, де Острозький командував правим флангом і своєю кмітливістю та особистою відвагою посприяв здобуттю перемоги».

*Дереворит XVI століття
«Битва під Вишнівцем
(на Лопушній)»*

1. Між ким відбувалася битва?
2. Яку роль у цій битві відіграв Костянтин Острозький?

Уривок із листа королівського секретаря (Сигізмунда I) Йодока Людвіга Деція своєму товаришу з Нюрнберга Вільгельму Вейдольту про боротьбу Костянтина Острозького з татарами в битві під Ольшаницею

«...26 січня 1527 року в суботу надвечір військо під командуванням Острозького підійшло до татарського табору. Татари намагалися спровокувати суперника на дії, переганяючи табуни коней і демонструючи якісь тактичні заходи. Бойові дії розпочали військові підрозділи Костянтина Острозького в нічний час. Пара, що піднімалася з коней, створила ефект туману для татар, в якому вони виявилися відрізними від становиськ своїх коней. Тимчасом князь Костянтин на чолі п'ятитисячного кінного загону вдарив у місце розташування юного хана (Малай Гірея, сина Саадат Гірея) зі своїми мурзами. Оточені татари, на маючи змоги втекти, билися на смерть, і більшість з них полягли на полі бою. Інші частини, що не потрапили до оточення, намагалися організовано відступити, але це не дуже виходило».

1. Обрахуйте, скільки було років Костянтину Острозькому під час цієї битви.
2. Які якості характеру Костянтина Острозького проявилися в описаній битві?

Уривок із листа італійця Джованні Валентино до герцога Мантуї Федеріко Гонзаги про особистість князя Острозького

«Був той муж так цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а його королівська милість шанував його понад усіх. Переможець у 64 значних битвах, [...] такий побожний у своїй вірі грецькій, що його руси вважали за святого».

1. Про які риси характеру Костянтина Острозького можна дізнатися з уривка?

**Узагальнення за розділом:
«Руські удільні князівства у складі сусідніх держав.
Кримське ханство»**

Любі діти! Ви успішно, разом з вашими однолітками — Марічкою та Ігорем, — опанували п'ятий розділ. Наших юних дослідників історії заінтригували події минувшини, й вони вирішили здійснити мандрівку в часі і побувати в тому періоді, коли наші предки потрапили під зверхність іноземних держав та, незважаючи на роз'єднаність українських земель, змогли зберегти свою самобутність. До подорожі Марічка та Ігор запрошують і вас. Під час мандрівки ви будете здійснювати зупинки, на яких вас чекають цікаві завдання. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Отож, успіхів вам!

Зупинка 1.

Допоможіть Марічці встановити відповідність між русько-українськими землями і державами, до яких вони відійшли у XIV – на початку XVI століття.

Київщина, Переяславщина, Східне Поділля, Волинь	Угорське королівство
Галичина, Белзщина, Західне Поділля	Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське
Закарпаття	Московське князівство
Чернігово-Сіверщина	Молдовське князівство
Буковина	Польське королівство

Зупинка 2.

Розгляньте зображення пам'яток архітектури. Допоможіть Марічці та Ігорю з'ясувати, де вони були збудовані.

- А Судак
- Б Львів
- В Мукачево
- Г Сутківці

Зупинка 3.

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Костянтина Острозького, в іншу — князя Вітовта.

- 1 намісник Ягайла в Литві
- 2 організував будівництво оборонної лінії на південних кордонах Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського
- 3 виступив проти Кревської унії
- 4 за його кошти збудували й реставрували чимало православних храмів та монастирів
- 5 розширив кордони Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до Чорного моря
- 6 організував захист краю від набігів татар
- 7 очолив польсько-литовсько-руську армію в Грюнвальдській битві
- 8 ліквідував удільні князівства, усунувши від правління князів із династій Рюриковичів і Гедиміновичів
- 9 переміг московські війська в битві під Оршею
- 10 володів 91 містом, містечком і селом

Зупинка 4.

Допоможіть Марічці та Ігорю правильно відповісти на запитання вікторини «Руські удільні князівства у складі сусідніх держав. Кримське ханство» або розв'язати кросворд, використавши QR-код. Відповіді запишіть у зошит.

Запитання до вікторини:

1. Султанський гвардієць, слов'янин за походженням (5 букв).
2. Багатогалузеве господарство, орієнтоване на ринок (9 букв).
3. Центр Руського воєводства (5 букв).
4. Місто, поблизу якого в 1514 р. князь Костянтин Острозький розбив московське військо (4 букви).
5. Заможний шляхтич, великий землевласник (6 букв).
6. Прізвисько ватажка селянського повстання 1490 року на Буковині (4 букви).
8. Селянин, який сплачував данину переважно грошима чи натурою (6 букв).
7. Князь, який переміг військо Золотої Орди у битві на Синіх Водах (7 букв).
9. Місто, в якому 1429 р. відбувся з'їзд монархів Європи (5 букв).
10. Князь, який уклав Кревську унію (6 букв).
11. Збори сільської громади (4 букви).

Зупинка 5.

Разом з Марічкою установіть послідовність історичних подій.

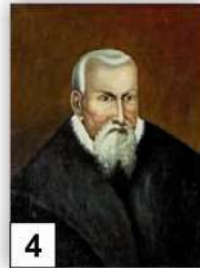
- А Грюнвальдська битва
- Б З'їзд монархів Європи в Луцьку
- В Надруковано книги церковнослов'янською мовою
- Г Проголошено незалежність Кримського ханства

Зупинка 6.

Разом з Ігорем установіть відповідність між портретами історичних діячів та подіями, пов'язаними з ними.

- А Битва під Оршею
- Б Битва на Синіх Водах
- В Будівництво монастиря Святого Миколая на Чернечій горі біля міста Мукачево
- Г Автор книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року»

Зупинка 7.

Напишіть твір-роздум на тему: «Русько-українські землі в складі сусідніх держав у XIV–XV століттях: проблеми й здобутки».

Узагальнення до курсу: «Історія Русі-України в контексті епохи Середньовіччя»

Шановні семикласники/семикласниці. У цьому підручнику ви ознайомилися з історією Русі-України за доби Середньовіччя. В цей період Русь-Україна розвивалася в руслі тогочасних європейських політичних та економічних традицій, переживши процес становлення ранньої середньовічної держави, політичну роздробленість. А увійшовши до складу інших держав у XIV столітті, жителі русько-українських теренів привнесли свої традиції і культуру. Історію Русі-України творили як прості люди, так і видатні особистості, знані не лише в своїй землі, але й далеко за її межами. Будучи могутньою країною середньовічної Європи, Русь-Україна прискорила економічний, політичний і культурний розвиток східних слов'ян, зуміла тривалий час відстоювати свої землі від ворогів і врятувала країни Західної Європи від монгольського розорення, прийнявши на себе основний удар цих кочовиків. Завдяки державній єдності сформувалися уклад життя, мова, матеріальна і духовна культура її населення. Велике історичне значення мала Русь-Україна і для багатьох неслов'янських народів. Її досягнення в суспільному, економічному, політичному і культурному розвитку ставали надбанням естів, латишів, литви, карелів, весі, тюркських кочових племен Степу. Поступальний розвиток суспільства забезпечувала економіка. Високопродуктивними були хліборобство, скотарство, ремесло, промисли. Вдосконалювалися техніка і технології, які поступово впроваджували у господарське життя. З'явилися фільварки як нові форми організації виробництва у сільському господарстві й цехи — в міській економіці. Зростала кількість міст. Недарма ще варяги називали Русь-Україну «країною міст», а чимало сучасників порівнювали Київ зі «столицею світу» — Константинополем. Міста були поліетнічними. В них виникли поселення євреїв, німців, поляків, вірмен, варягів та інших народів. Позитивно вплинуло на розвиток міст запровадження магдебурзького права,

внаслідок якого їхні мешканці позбавлялися опіки власників міст і створювали виборне самоврядування.

Русь-Україна відіграла важливу роль у тогочасних міждержавних відносинах. Про це, зокрема, свідчать угоди київських князів із Візантією, Священною Римською імперією, Польщею, Угорщиною, Литвою та іншими країнами. Іноді їх скріплювали династичними шлюбами, що було властиве для доби Середньовіччя. Їхня географія вражала: київські князі підтримували династичні зв'язки з Францією, Швецією, Англією, Німеччиною, Угорщиною, Норвегією, Візантією та іншими країнами.

За цієї доби була створена багата духовна і матеріальна культура. Своєрідна і неповторна, вона увібрала в себе кращі досягнення Заходу і Сходу й традиції місцевої самобутньої культури та, водночас, відчутно вплинула на культурний розвиток інших держав. Далеко за межами своїх країв були відомі київські ювеліри, іконописці, зброярі, вироби котрих вражали сучасників високим рівнем професійної майстерності, своєю витонченістю, красою. Хоча з часів Русі-України до нас дійшла лише незначна частка культурної спадщини, але навіть ті поодинокі витвори мистецтва свідчать про високий рівень розвитку культури. Поширилася писемність і «книжна наука». Із прийняттям християнства були відкриті перші школи. Надалі їхня мережа постійно зростала, бо цього вимагало насамперед повсякденне життя. Водночас, під впливом християнства в Русі-Україні з'явилися нові види мистецтва: фрески, мозаїки, ікони, книжкова мініатюра, зведення мурованих християнських храмів. Місцеві майстри за нетривалий історичний час змогли не лише опанувати ці види творчості, а й розвинути їх, створивши самобутнє обличчя мистецтва держави, яке вплинуло на мистецтво сусідніх народів і подальших віків. Традиції Русі-України виявилися настільки міцними, що збереглися до нашого часу, отримавши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян, білорусів та інших народів.

Навчальне видання

ХЛІБОВСЬКА Ганна Миколаївна
НАУМЧУК Оксана Володимирівна
КРИЖАНОВСЬКА Марія Євгенівна
БУРНЕЙКО Ігор Олегович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*

Редактор *Ігор Миколів*

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

Комп'ютерне верстання *Марії Логош*

Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Художнє оформлення *Любомира Бейгера*

Підписано до друку 26. 06. 2020 р. Формат 70x100 1/16.
Умовно-друк. арк. 14,256. Облік.-видавн. арк. 10,80. Наклад 58745 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com